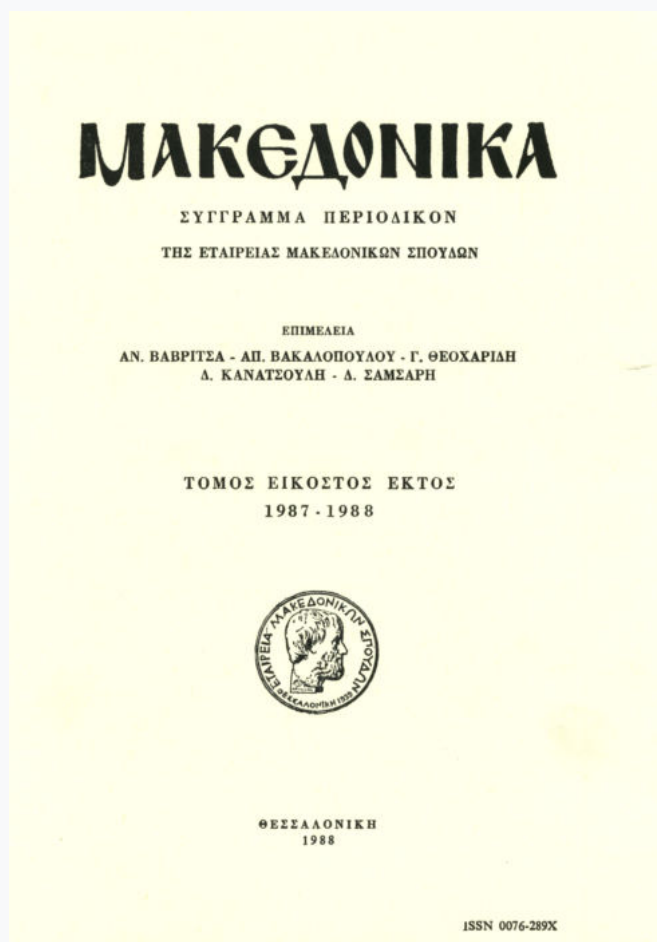

Μακεδονικά

Τόμ. 26 (1987)

Αφιερώνεται εις την μνήμην Χρίστου Ευαγγ. Λαμπρινού, Αθανασίου Ιω. Κωνσταντινίδου

Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)

Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης

doi: [10.12681/makedonika.1083](https://doi.org/10.12681/makedonika.1083)

Copyright © 2015, Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σαράντης Θ. Κ. (1987). Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους). *Μακεδονικά*, 26, 242–307.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1083>

ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

(Συμβολή στην ιστορία τους)

"Ότι παρουσιάζουμε σ' αυτή μας τήν εργασία είναι όλο εκείνο, πού μέχρι σήμερα κατορθώσαμε νά συγκεντρώσουμε γιά τὰ Γρεβενά. "Όλα τὰ κεφάλαια δέν είναι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, οὔτε ἔχουν τήν ἴδια ἔκταση. Ἄναφέρονται ὁμως ὅλα στοῦ ἴδιου πάντοτε ἀντικείμενο, τὰ Γ ρ ε β ε νά.

Ἄπό τήν ἐπί πενήντα σχεδόν χρόνια ἔρευνά μας ἀποκομίσουμε ὅτι τὰ Γρεβενά, μαζί μὲ τήν Καστοριά καί τὰ Σέρβια, ἔχουν τήν πιό παλιά ἱστορία στή Δυτική Μακεδονία, ἄσχετα μὲ τὰ ὀνόματα πού διαδοχικά ἴσως ἄλλαξαν μέσα στοὺς αἰῶνες.

"Η ἱστορία ὁμως αὐτῶν τῶν πόλεων, ὅπως καί ὀλόκληρης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπό τίς σκοτεινότερες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καί ἡ διαπίστωσή της ἀπαιτεῖ βαθιά ἔρευνα, πολὺ κόπο καί πολὺ χρόνον. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ πού κρατάει ὁ ἀναγνώστης στὰ χέρια του θά προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καί τὴ φιλοδοξία ἄλλων νεότερων νά συμπληρώσουν ἢ καί νά διορθώσουν τὰ γραφόμενά μας.

Ἐπάρχουν πολλὲς πηγές, πού μένουν ἀνεξερευνήτες ἀκόμα. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, πού ἡμεῖς δέν μπορέσαμε νά τὰ ἐξαντλήσουμε ὅσο ἔπρεπε· τὰ ἀρχεῖα τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας, ὅπου μέχρι τὸ 1767 υπαγόταν ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ἀρχεῖα πού οὔτε τὰ ἔχουμε ἐντοπίσει, οὔτε τὰ ἔχουμε προσεγγίσει ἢ ἐξετάσει.

Ἐπάρχουν ἀκόμα πολλὲς παλιὲς ἐκκλησίες καί μοναστήρια στήν ἐπαρχία Γρεβενῶν, πού δέν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὅπως πρέπει. "Όπως ὑπάρχουν καί πάμπολλα λειτουργικά καί ἄλλα βιβλία στίς ἐκκλησίες αὐτὲς καί σ' αὐτὰ τὰ μοναστήρια, πού δέν ἔχουν ξεφυλλισθεῖ μὲ τὴ σχολαστικότητα πού ἀπαιτεῖ τὸ θέμα μας. Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὰ τεκμήρια πού ὡς τώρα ἀποκομίσουμε ἡμεῖς πρὸς αὐτὲς τίς κατευθύνσεις, πιστεύουμε ὅτι πολλὰ περισσότερα μποροῦν ν' ἀντληθοῦν ἀκόμα.

Τέλος, πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ εργασία τοῦ ἀγαπητοῦ καί σεβαστοῦ καθηγητοῦ μας Χ ρ ῖ σ τ ο υ Ἐ ν ι σ λ ε ἰ δ η, Ἡ Πίνδος καί τὰ χωριά της (Ἀθήναι 1951, ἔπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), πού τόσο μᾶς βοήθησε στήν ὅλη εργασία μας, στάθηκε κατὰ κάποιο τρόπο καί τὸ ἔναυσμα γιά νά καταπιαστοῦμε μὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Α'. Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες¹ αποδεικνύεται ότι, αν όχι δλόκληρη ή έκταση τής σημερινής επαρχίας (του νομού) Γρεβενών, τουλάχιστον τὸ ἔδαφικὸ τμήμα της, πὸν βρίσκεται δυτικά ἀπὸ τὸν Ἄλιάκμονα καὶ τὸ βουνὸ Μπουνάσα, ἀνήκε στὴν Τυμφαία τῆς ἀρχαίας Ἄνω Μακεδονίας. Μονάχα τὸ τμήμα, πὸν βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἄλιάκμονα, ἴσως αὐτὸ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, νὰ ἀνήκε στὴν Ἑλιμειώτιδα, ὅπου ἀνήκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο νότιο τμήμα τοῦ νομοῦ Κοζάνης, πὸν βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ Μπούρινο ὄρος.

Οἱ λόγοι τῶν Μέσων Χρόνων ὑπήγαγαν τὴν περιοχὴ Γρεβενῶν στὴν Ἰλλυρία καὶ ἀργότερα στὸ Θέμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ στὴ συνέχεια στὸ Μακεδονικὸ Θέμα².

Ὅπωςδήποτε οἱ γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀπόμακρη ἀπὸ κάθε ἄξονα συγκοινωνίας αὐτὴ περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι πολὺ φτωχὲς καὶ ἐλάχιστα πράγματα ξέρουμε γι' αὐτὴν γιὰ χρονικὸ διάστημα πολλῶν αἰῶνων. Οὔτε καὶ οἱ χρονογράφοι τοῦ Βυζαντίου, πὸν περιγράφουν τὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα πὸν ἐξελίχθηκαν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, μᾶς παρέχουν πληροφορίες κάποιας ἐπιστημονικῆς ἀξίας γιὰ τὴν περιοχὴ. Μερικὲς ἀναφορὲς σὲ οἰκισμοὺς καὶ πόλεις τῆς ἐποχῆς θὰ τὶς καταγράψουμε πῶς κάτω στὴν κατάλληλη θέση τους.

2. Τὶς πρῶτες γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν περιοχὴ μᾶς τὶς δίνουν οἱ πρῶτοι γεωγραφικοὶ χάρτες τοῦ ΙΣΤ' αἰ. Διαλέξαμε καὶ ἐπεξεργασθήκαμε μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες³, ὅσους μπορέσαμε νὰ πλησιάσουμε καὶ ὅσους ἀπ' αὐτοὺς κρίναμε ὅτι θὰ μᾶς ἔδιναν μερικὲς γεωγραφικὲς πληροφορίες, παρ' ὅτι καὶ αὐτὲς παρουσιάζονται πολὺ ἀμυδρὲς γιὰ τὴν περιοχὴ πὸν ἐξετάζουμε⁴.

1. N. G. L. Hammond, *History of Greece to 332 BC.*, Clarendon Press, Oxford, 1959, 2d. ed. 1967, σ. 116. Τοῦ Ἰδίου, *Epirus*, Clarendon Press, Oxford 1967, σ. 77. Θ. Κ. Π. Σαράντη, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, Ἀθῆναι 1970, 1975, 1982, Α', σ. 58.

2. Γ. Παπανδρέου, Γρεβενά, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης», 1928, Δ', σ. 141.

3. Θ. Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία εἰς τοὺς χάρτας ἀπὸ τοῦ ΙΕ'-ΙΗ' αἰῶνος, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», Ἀθῆναι 1961, σ. 20 κ.έ.

4. Βασιζόμεστε στοὺς ἑξῆς χάρτες: α) Giacomo di Castaldi, «Descriptione de la geographia moderna de tutta la Grecia», Genova 1560, β) Abraham Ortelius, «Theatrum Orbis Terrarum», Anvers 1570, γ) Gerard Mercator, «Atlas sive Cosmographia», Amsterdam 1598, δ) P. Mariette, «Atlas», Paris 1645, ε) Joh. et Corn. Blaeu, «Cosmographia Blaviensia», Amsterdam 1650, στ) F. de Wit, «Atlas»,

Πρώτα-πρώτα, σάν ὀδηγὸς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἑκτασῆς τῆς περιοχῆς—καὶ τῶρα ἐπαρχίας—Γρεβενῶν χρησιμεύει ὁ ποταμὸς Ἑλιάκμων, στὴν ἄνω κοιλάδα του, μὲ τοὺς ὄρεινους ὄγκους ποὺ γύρω τὴν περιβάλλουν.

Ἡ Ἑλιάκμων σημειώνεται σάν τὴν κυριαρχοῦσα ποτάμια γραμμὴ σὲ ὀλόκληρη τὴ Μακεδονία. Παριστάνεται σάν νὰ σχηματίζεται ἀπὸ δύο κλάδους, δύο παραποτάμους, ὅπως καὶ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει. Ὁ ἓνας κλάδος πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Καστοριάς, ὅπου συγγέεται καὶ μὲ τὸν κλάδο ποὺ πηγάζει καὶ διασχίζει τὰ Κορέστια καὶ ἔχει τὸ ὄνομα Castoro fl. κ.λ., καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ βόρεια Πίνδο.

Ὁ δεῦτερος ὁμοῦ αὐτὸς κλάδος, ὅπως φαίνεται στοὺς χάρτες, δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ στὴν πραγματικότητα πηγάζει ἀπὸ τὸν Γράμμο καὶ ποὺ περνáει ἀπὸ τὸ Νεστόριο, ἀλλὰ ὁ σημερινὸς Βενέτικος, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν (Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Ὀρλιακας, Γουμάρα), ποὺ καὶ τὴ διασχίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ κλάδος αὐτὸς σὲ ὄλους σχεδὸν τοὺς χάρτες δὲν ἔχει γραμμένο τὸ ὄνομά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Giacomo Candelli da Vignola τοῦ 1689, ποὺ τὸν γράφει Rhedias fl.

Ὁ Leake¹ ποὺ περιόδευσε στὴν περιοχὴ ἐκεῖ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰ. τὸν ἀποκαλεῖ Venetico ποὺ εἶναι καὶ τὸ σημερινό του ὄνομα. Ὁ Pouqueville, ποὺ περιόδευσε στὸ ἴδιο μέρος καὶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, τὸν ἀποκαλεῖ ἄλλοῦ Rhedias καὶ ἄλλοῦ Venetico².

Ἡ ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι αὐτὰ τὰ ὀνόματα πρέπει νὰ εἶχε καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους ἀπὸ τοὺς χάρτες αἰῶνες. Τὸ ὄνομα «Τριβιά» διασώ-

Amsterdam 1680, ζ) I. M. Hasi, «Imperium Turcicum», Nuringer 1680, η) Giacomo Candelli da Vignola, «Atlas», Roma 1689, θ) I.-B. Nolin, «Atlas», Paris 1699, ι) Hubert Jaillot, «Estat de l'Empire de Turcs en Europe», Paris 1700, ια) Guillelmo Delisle, «Graeciae Partes Septentrionalis», Paris 1708, ιβ) I. Covensens et C. Mostier, «Graeciae Partes Septentrionalis», Amsterdam 1708, ιγ) Joh. Baptista Homann, «Graeciae et Archipelagi», Nuringer 1712, ιδ) N. de Fer, «La Grèce ou partie meridionale de la Turquie en Europe», Paris 1715, ιε) Sr. Jaillot, «La Grèce tirée de mémoires de Monsieur d'Abbé Baudrant», Paris 1716, ις) I.-B. Nolin, «Théâtre de la guerre Empire de Turcs, Roiaumes d'Hongrie et de Dalmatie», Paris 1717, ιζ) Joh. Baptista Homann, «Atlas Nuovus», Nuremberg 1740. ιη) Sr. Robert, «Turquie Européenne», Paris 1755, ιθ) Robert de Vangonty filio, «Graecia Vetus», Paris 1762, κ) Guillelmo Delisle, «Graeciae Partes Septentrionalis», London, 12 May 1794, κα) W. Faden, «Turkey in Europe», London 1795.

1. William Martin Leake, Travels in Northern Greece, 4 vols., London 1835, C, σ. 148.

2. François Pouqueville, Voyage dans la Grèce, 3 vols., Paris 1820-21, B, LVIII, σ. 434-440.

ζεται σήμερα σὰν τοπωνύμιο 5 χλμ. περίπου ΒΔ ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πάνω στὸν δρόμο πρὸς τὸ Κηπουριό.

Ὁ ποταμὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυὸ κλάδους, δηλαδὴ ὁ Ἑλλιάκμων, ἔχει τὰ ὀνόματα, σὲ ἄλλους χάρτες Aliacmon fl. καὶ σὲ ἄλλους Castoro fl. ἢ Vistritsa ἢ Vistriza (ὅπως ἀναφέρεται ἀργότερα καὶ στοὺς χάρτες τοῦ Kierpert). Ὁ Leake καὶ ὁ Rouqueville τὸν ἀναφέρουν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸ ὄνομα Ἰντζέ-Καρὰ-Σού.

Στοὺς χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιορίζεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ τὸ Monte Messo (βουνὸ τοῦ Μετσόβου), ποὺ τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ Λ'Ιαννα (Γιάννινα)¹. Ἀπὸ τὰ δυτικὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ὄροσειρὰ Demoniguiza Mons (τὴν Πίνδο), ποὺ τὴ χωρίζει μὲ τὴν Ἡπειρο (Epirus ἢ L'Épire). Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χάρτες σημειώνεται καὶ τὸ ὄρος Cegaraion (Σεράπειον), ποὺ μερικοὶ γεωγράφοι καὶ ἱστορικοὶ το ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Σμόλικα.

Πρὸς τὸν Νότο σημειώνεται ἡ ὄροσειρὰ Macedonians Mons, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ σημερινὰ Χάσια ὄρη, καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά ὄρια τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν σημειώνεται ὁ Olymprus Mons.

3. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὁ καζὰς Γρεβενῶν ὑπαγόταν στὸ πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μόλις κατὰ τὸ 1839, ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλη καὶ ριζικὴ διοικητικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπῆχθη στὸ σαντζάκιο τῶν Σερβίων ποὺ ἀνήκε στὸ βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστηρίου).

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ καζὰς Γρεβενῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας—καὶ νομοῦ—Γρεβενῶν, ὅπως τὰ ἐκθέτουμε πιὸ κάτω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, περιλάμβανε καὶ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Ζουπανίου (Πενταλόφου)²: Λατόριστα (Ἁγίασμα), Μπάνια (Ἁγία Παρασκευή), Σβόλιανη (Ἁγία Σωτήρα), Βρόστιανη (Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι), Τσάριστα (Ἁγιοὶ Θεόδωροι), Ρέσνι (Ἀνθούσα), Βελίστι (Ἀσπρούλα), Κωνσταντζικο (Αὐγερινός), Μαζγκάνι (Ἀχλαδιά), Μπουχωρίνα (Βουχωρίνα), Ντόλο (Βυθός), Ντράμιστα (Δάφνη), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Ζάνσκο (Ζώνη), Τσαβαλέρι (Κοιλάδι), Μπόρσια (Κορυφή), Κριμίι (Κριμίι), Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Μοιρασάνη (Μόρφη), Κλεπίστι (Πολυκάστανον), Ραδοβίστι (Ροδοχώρι), Πέτζανη (Τριάδα) καὶ Μοιραλή

1. Καὶ ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἐδρισὴ ἢ Ἐδρῆς ἐπισκέφθηκε τὰ Γιάννινα καὶ τὰ ἀποκαλεῖ «Γιάλνα» (1153). Ὅλα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ὄνομα Ἰωάννινα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ Ἰωάννης ποὺ πολὺ ὑποστηρίζεται.

2. Παραθέτουμε τὸ παλιὸ—ἐπὶ τουρκοκρατίας—ὄνομα καὶ στὴν παρένθεση τὴ μετονομασία του μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

(Χρυσανγή), τὰ ὁποῖα ὄλα ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ μετὰ, στὴν ἐπαρχία Βοΐου, στὸ πῖθ ὄρεινὸ δυτικὸ τμήμα τῆς, δηλαδὴ στὸν νομὸ Κοζάνης.

Στὸν καζὰ Γρεβενῶν ὑπάγονταν ἀκόμα καὶ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης: Ντισκάτα (Δεσκάτη), Πιτσούγγια (Δασοχώρι), Παρασκευὴ (Παρασκευή), Τσοῦκα (Γήλοφος), Σέλισμα (Διασελάκι), Ἅγιος Γεώργιος (Ἅγιος Γεώργιος), Ξεροκρανιά (Κρανιά), Λουτρὸς (Λουτρὸς) καὶ Μπιστερτσιὰ (Ἄκρη), πὸυ καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση παρέμειναν στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

Κατὰ τὴν Κατοχὴ ὄμως, 1941-1944, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δεσκάτης ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν καὶ προσαρτήθηκε στὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος, τοῦ νομοῦ Λαρίσης. Στὰ 1964, πάλι, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νομοῦ Γρεβενῶν, ἡ Δεσκάτη μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χωριά τῆς (Παρασκευὴ, Γήλοφος, Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δασοχώρι) ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἐλασσόνος καὶ ἐπανῆλθαν στὸν νομὸ Γρεβενῶν. Τὰ ὑπόλοιπα χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης, Κρανιά, Λουτρὸς καὶ Ἄκρη, παρέμειναν στὸν νομὸ Λαρίσης.

4. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἴσως γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἀπότομα ἡ δικαστικὴ περιοχὴ τοῦ Τούρκου ἱεροδικαστῆ (κατῆ) Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη δικαστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὸν πατισάχ, καὶ τὸ καινούριο κράτος ἐμπλακεῖ σὲ διαχωρισμοὺς ἀρχαίων, πὸυ ὄλα ἦσαν γραμμένα στὰ τουρκικὰ (στὶς διαλέκτους Ρικὰ καὶ Ντουβανῆ)—καὶ εἰδικότερα τὰ «ταπιὰ», πὸυ ἀποτελοῦσαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τῆς ἀκίνητης περιουσίας ὄλων τῶν ὑπῆκόων τοῦ σουλτάνου—καὶ πὸυ ἡ μετάφρασή τους καὶ ὁ διαχωρισμὸς τους καὶ δύσκολος ἦταν καὶ πολὺ χρόνον ἀπαιτοῦσε, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση μὲ μεγάλη ἐπιτυχία ἴδρυσε πρωτοδικεῖο στὰ Γρεβενὰ μὲ δικαιοδοσία σ' ὄλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας καζὰ Γρεβενῶν. Τὸ πρωτοδικεῖο ἐνισχύθηκε μὲ μεταφραστικὸ γραφεῖο καὶ «ἐρμηνέα», καὶ εἶχε εἰρηνοδικεῖα τότε στὰ Γρεβενὰ, στὴ Δεσκάτη, στὸν Πεντάλοφο καὶ στὴν Κρανιά (Τούρια-Κρανιά).

Αὐτὰ τὰ εἰρηνοδικεῖα ἀπὸ τότε μέχρι σῆμερα ἔχουν ὑποστει πολλές μεταβολές, πὸυ ἐμεῖς ὄμως δὲν θὰ παρακολουθήσουμε.

Ἐπίσης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τὴ μετονόμασε σὲ ὑποδιοίκηση Γρεβενῶν, ὑπὸ τὸν νομάρχην Κοζάνης καὶ στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν ἐγκαταστάθηκε ὑποδιοικητὴς μὲ ἰδιαίτερες ἀποκεντρωτικὲς διοικητικὲς δικαιοδοσίες.

Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο ἡ ὑποδιοίκηση καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς ἄλλαξαν ὄνόματα καὶ ἔγιναν ἐπαρχία καὶ ἐπαρχὸς Γρεβενῶν, μὲ τίς ἴδιες δικαιοδοσίες καὶ ἀρμοδιότητες μέχρι τὸ 1964, ὄταν ἡ ἐπαρχία

Γρεβενῶν ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νομὸς Γρεβενῶν.

Κλείνοντας αὐτὸ τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γενικὴ διάκριση τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν σὲ χωριστοὺς τόπους, ὅπως συνήθιζε νὰ τὴ διαχωρίζει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ πολὺς κόσμος, στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν.

Ἐνατολικά, ἀπὸ τὸν Ἑλλάκιμονα ποταμὸ μέχρι τὸ βουνὸ Μπούρινος καὶ τὸ Μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας, ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν Βεντζίων καὶ τὰ ἐκεῖ χωριά ὁ πολὺς κόσμος τὰ ἀποκαλοῦσε «χωριά τῶν Βεντζίων». Οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι κυρίως γεωργοὶ μὲ πολὺ μικρὴ οἰκόσιν κτηνοτροφία.

Νότια ἀπὸ τὸν Βενέτικο ἢ τὸν Πολυτσάρη—γιατὶ εἶχε καὶ ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ὁ Βενέτικος, εἰδικὰ στὸ τμήμα ποῦ βρισκόταν κοντὰ στὰ Γρεβενά—μέχρι τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴ Θεσσαλία, ἐκτείνονταν τὰ Χάσια, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ μεγάλος χεῖμαρρος τῆς Σιούτσας, παραπόταμος τοῦ Ἑλλάκιμονα. Καὶ ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι γεωργοὶ μὲ ὀλίγη οἰκόσιν κτηνοτροφία.

Δυτικά, στὴν κοιλάδα τοῦ δυτικοῦ κλάδου τοῦ Βενέτικου, βρισκόταν τὰ «Κοπατσιοροχώρια», μέχρι τοὺς πρόποδες τῶν ἀντηρίδων τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομα τὸ πήραν ἀπὸ τὰ «κοπάτια», ποῦ εἶναι τὸ τοπικὸ ὄνομα τῆς «θαμνώδους δρυός», καὶ ποῦ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη βλάστηση τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἔχουν ρίξει τὸ βάρος περισσότερο στὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο στὴ γεωργία, ἡ ὁποία δὲν ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφη καὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑψόμετρα. Καὶ πάρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κατοίκους εἶναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, ποῦ τὸν χειμῶνα παραχειμάζουν κυρίως στοὺς κάμπους τῆς Ἑλασσόνας καὶ τῆς Λάρισας.

Ἐκόμῃ δυτικότερα, στὶς κορυφὰς σχεδὸν τῆς Πίνδου—Μαυροβούνι, Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Γουμάρα καὶ Σμόλικας—στὶς ἐκεῖ ἀλπικὲς βοσκὰς βρίσκονται, κατὰ σειρά ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὰ «Βλαχοχώρια», Καλλιθέα, Κρανιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σμίξη καὶ Σαμαρίνα. Οἱ κάτοικοι στὰ δυὸ πρῶτα ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ δάση καὶ τὴν κτηνοτροφία, μὲ πολὺ λίγη γεωργία. Στὰ ὑπόλοιπα ὅμως χωριά οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν βασικὰ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ δάση. Ἐδῶ ἡ κτηνοτροφία εἶναι καθ' ὄλοκληρίαν μετακινουμένη καὶ τὸν χειμῶνα παραχειμάζει στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας.

Τὰ χωριά ποῦ βρίσκονται στὸ βορειοδυτικότερο τμήμα τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς Πενταλόφου ὀνομάζονται «Μαστοροχώρια» καὶ «Καστανοχώρια», γιατί καὶ μαστόροι εἶναι οἱ κάτοικοι καὶ πολλὰς καστανιὰς κρατᾷ ἐκεῖ ὁ τόπος.

Τέλος, καὶ ἡ περιοχὴ Δεσκάτης εἶναι ἓνα τμήμα τῶν Χασίων, ἐδαφο-

λογικά δμως ἀνήκει στὴ Θεσσαλία, ἀφοῦ τὰ νερά της χύνονται στὸν ποταμὸ Βούλγαρη, ποῦ εἶναι παραπόταμος τοῦ Σαρανταπόρου, τοῦ Ponte Quaranta fl. τῶν χαρτῶν, ποῦ ἀναφέραμε, ποῦ κι αὐτὸς χύνεται στὸν Πηνειό, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑδάτινη λεκάνη ἀνήκει ὀλόκληρη στὴ Θεσσαλία.

Β'. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (ΝΟΜΟΥ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Οἱ χάρτες καὶ οἱ περιηγητῆς

Μὲ ἐπιμονὴ ὄλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χάρτες ποῦ ἐξετάζουμε, τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ., σημειώνουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς περιοχῆς μας καὶ πάνω σὲ παραπόταμο τοῦ Ἀλιάκμονα (ποῦ σὲ μερικοῦς, φαίνεται κατὰ λῦθος, φέρει τὸ ὄνομα Venetico fl., ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν Γρεβενιώτικο ποταμὸ) τὴν πόλη S. Ziorzi ἢ S. Giorgio—ἀνάλογα μὲ τὴ γλῶσσα ποῦ ἔχει γραφεῖ ὁ χάρτης—στὴ θέση, ὅπου βρίσκονται σήμερα τὰ Γρεβενά. Τότε καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βαρόσι, ὅπου ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως καὶ τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο.

Ἡ ὀνομασία *Γρεβενά* ἢ *Γρεβενὸ* δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα χάρτη, παρ' ὅτι ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλα ἐγγραφα, ποῦ θὰ τὰ ἀναφέρουμε πιὸ κάτω, ἡ πόλη ἔφερε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Γ' αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀνομασίες τῶν ἄλλων πόλεων, Σιάτιστα, Κοζάνη κ.ἄ. δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες. Διαγνώσαμε ὅτι οἱ γεωγράφοι συντάκτες αὐτῶν τῶν χαρτῶν, τουλάχιστον γιὰ τοὺς αἰῶνες ποῦ ἀναφέρονται, ἀπέφευγαν νὰ παραθέτουν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες τοποθεσιῶν καὶ τὰ ὀνόματα οἰκισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Προτιμοῦσαν περισσότερο γιὰ τὶς περιοχὲς καὶ τοποθεσίες τὰ ὀνόματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (Tympheaea, Elimiotis κ.λ.) καὶ γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς οἰκισμοὺς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ποῦ ὡς πολιοῦχος λατρευόταν στὸν οἰκισμό. Μονάχα στὴν ἀνάγκη χρησιμοποιοῦσαν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες. Ἡ συνήθεια μάλιστα αὐτὴ δυσκολεύει πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῶν χαρτῶν στὸ νὰ ξεχωρίζει τὰ χωριά ποῦ ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου ἁγίου. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. σταμάτησε αὐτὴ ἡ συνήθεια, ὅταν ἄρχισε πιά τὴ χαρτογραφία νὰ τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ ὀκρίβεια καὶ ἡ πλήρης ἱστορικὴ ἐνημερότης.

Στοὺς χάρτες ἀναφέρεται σὰν οἰκισμὸς τὸ Cotzapazar (στὰ τουρκικὰ τὸ Μεγάλο παζάρι), ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριὸ Κέντρον καὶ ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὸ 1925 γινόταν, κάθε φθινόπωρο, μία ἐμποροπανήγυρη, ποῦ διαρκοῦσε δεκαπέντε μέρες, ὅπως θ' ἀναφέρουμε πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Σὲ ὄλους τοὺς χάρτες ἀναφέρεται τὸ χωριὸ Laflerocheri ἢ Lefterocheri, ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ Ἐλευθεροχώρι. Ὑποστηρίζεται ἀπὸ με-

ρικούς διτι τὸ Ἐλευθεροχώρι εἶναι στὴ θέση τοῦ κάστρου Βουχάλιστας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος¹. Στὴ θέση τοῦ Ἐλευθεροχωρίου δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὅπῳ τὰ κάστρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιὰτὶ βρῖσκεται ἐπάνω στὴν κεντρικὴ ὄδουση, ἀπὸ τὴ Θεσσαλία πρὸς τὰ Γρεβενά, καὶ ἐπάνω στοῦ πῶ εὐνοϊκὸ σημεῖο γιὰ τὴ γεφύρωση τοῦ Βενέτικου, ὅπου καὶ σήμερα ἡ γέφυρα τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου Καλαμπάκας-Γρεβενῶν.

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ Lefterocheri σημειώνεται τὸ χωριὸ Casi (Χάσι), στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν Χασίων. Τὸ χωριὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βρῖσκεται κοντὰ στοῦ σημερινὸ χωριὸ Παλιουριά (Ζυμιάτσι), δίπλα ἀπὸ τὸν αὐχένα Σκάλα, ἀπὸ ὅπου περνάει ὁ δρόμος Γρεβενῶν-Δεσκάτης. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἴχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ὅπως δὴποτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα, Χάσι, πὺ εἶναι ὄνομα τουρκικὸ, ὀνομάσθησαν Χάσια καὶ τὰ βουνά, πὺ χωρίζουν τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.

Σὲ ὄλους τοὺς χάρτες σημειώνεται τὸ χωριὸ Περιβόλι σὰν Voli καὶ σὲ μερικὸς σημειώνεται ἐκεῖ κοντὰ καὶ τὸ S. Nicolo. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίνεται στοῦ παλιὸ χωριὸ Βυθουλκέοι², πὺ εἶχε ἔνοριακὸ ναὸ τὸ σημερινὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου, πὺ κτίσθηκε—ὅπως λέγει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του—στὰ 1601. Στὸ Περιβόλι ἀναφέρεται καὶ ὁ Leake³ χαρακτηρίζοντας αὐτὸ σὰν τὸν μεγαλύτερο οἰκισμὸ τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ὁ Pouqueville⁴, πὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{οῦ} αἰ., κάμνει μιὰ ὄραια περιγραφή γι' αὐτό.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ Περιβόλι, σὲ μερικὸς χάρτες, σημειώνεται ἡ Santa Maria di Praetoria, πὺ πιθανότατα εἶναι ἡ σημερινὴ Σαμαρίνα. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἀποκρούει αὐτὸ πὺ πρεσβεῖον μερικοὶ ὡς τῶρα διτι ἡ λέξι Σαμαρίνα προέρχεται ἀπὸ τὸ Santa Marina. Μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας αὐτῆς ὅμως δὲν ὄρηξε ποτὲ καμιὰ ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρίνας. Ἄντιθετα, ὁ κεντρικὸς ἔνοριακὸς ναὸς τῆς Σαμαρίνας εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου (Santa Maria). Ἡ πρόσθετη προσωνυμία di Praetoria μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθοῦμε μήπως τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας πὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ σημερινὸς ἔνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου—γιὰτὶ παλαιότερα ἔνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου καὶ τὸ σημερινὸ μοναστήρι—εὐλαβικὰ χέρια τὴ μετέφεραν ἀπὸ τὸ χωριὸ Πραιτώρι τοῦ Τιρνάβου τῆς

1. Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ θεμάτων. Βλ. A. Rambaut, L'Empire Grec au dixième siècle, Paris 1870, B, i, σ. 32.

2. Βλ. πῶ κάτω τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

3. William Martin Leake, ἔ.ἀ., C, σ. 147.

4. François Pouqueville, ἔ.ἀ., B, σ. 445.

Θεσσαλίας, όπου παραχειμάζουν πολλοί κάτοικοι τῆς Σαμαρίνας. Ὁ Leake ἀναφέρει μονάχα τὸ χωριὸ Κηπουριὸ καὶ γιὰ τὴ Σαμαρίνα λέγει: «Monte Smolico or Zmolska above the Vlachiste town of Samarina». Ὁ Rouqueville, ἐνῶ ἀναφέρει πολλὰ ἄλλα χωριά (Τριβένι, Δόβρανη, Μανρονόρος, Μαυραναῖοι, Τίστα, Βοδεντσικό καὶ Ἀρκουδιά), δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμαρίνα.

2. Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692), ἡ κατάσταση εἰσφορῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν (1858) καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981.

Ὁ κώδικας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ὀσίου Νικάνορος τῆς Ζάβορδας, στὸ ἔτος 1692, ἀναγράφει ἕναν κατάλογο τῶν χριστιανικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἢ τῆς «Ἐπαρχίας τοῦ Γρεβενοῦ», ὅπως τὴν ἀναφέρει.

Παραθέτουμε στὴν ἀριστερὴ στήλη τοῦ πιὸ κάτω πίνακα αὐτὸν τὸν κώδικα σὲ αὐστηρὸ ἀντίγραφο καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία του.

Κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ, ποῦ ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν Καλινδέρη¹, τὰ «βαφτιστικά», δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποῦ δηλώθηκαν στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ μοναστήρι. Δίπλα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ, μετὰ ἀπὸ κάθετη γραμμὴ (ποῦ τὴν προσθέσαμε ἐμεῖς), ἀναγράφεται ἕνας ἄλλος ἀριθμὸς, μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλου χρώματος μελάνη, ποῦ πιθανῶς σημαίνει τὰ «βαφτιστικά» τῶν κατοίκων ποῦ δηλώθηκαν στὸ μοναστήρι, ἢ κάπου ἄλλοῦ σὲ μεταγενέστερη, ἄγνωστο πότε, ἡμερομηνία. Ὅπωςδὴποτε ἡ ἡμερομηνία 1692 ἀναφέρεται στοὺς πρώτους ἀριθμούς, τὰ πρῶτα «βαφτιστικά». Δὲν ὑπογράφεται ἀπὸ κανέναν.

Στὴ μεσαία στήλη τοῦ ἴδιου πίνακά μας παραθέτουμε μιὰ κατάσταση «ἐπιχ. 42.000 γροσίων τῶν χωριῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν»². Ἡ κατάσταση ποῦ ἀναγράφει μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἔχει ἡμερομηνία: «Ἐν Γρεβενοῖς τῆ 22 Ἰουλίου 1858», μὲ ὑπογραφή: «Ὁ Γρεβενῶν Ἀγάπιος». Φαίνεται θεωρημένη καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, γιατί ἔχει τὴν ἐνδειξη: «14 Μαΐου 1888, Φαναριφ Κωνσταντινουπόλεως».

Δίπλα ἀπὸ κάθε χωριὸ ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποῦ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ εἰσφέρουν γιὰ «ἐπιχ.» ἀπὸ «γρ. 11 π. 16 δι' ἐκάστην οἰκογένειαν» (11 γρόσια καὶ 16 παράδες, ὅπως ἀναγράφει ἡ κατάσταση στὸ τέλος).

Δὲν παραθέτουμε τὰ χωριά μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ τους σειρὰ ὅπως εἶναι

1. Μιχαήλ Ἀθ. Καλινδέρη, Σημειώματα ἱστορικὰ (ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939.

2. Ἡ συγκεκριμένη λέξι «ἐπιχ.» σημαίνει πιθανότατα ἐπιχορήγηση.

στην κατάσταση τῆς Μητρόπολης, ἀλλὰ τὰ παρατάσσουμε δίπλα ἀπὸ τὰ ἴδια χωριά τοῦ κώδικα τῆς Ζάβορδας, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ἄμεση σύγκριση.

Στὴν τρίτη στήλη τοῦ πίνακά μας ἀναγράφονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινὴ ὄνομασία καὶ ὑπαγωγή τῶν χωριῶν, τόσο τῆ διοικητικῆ, ὅσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστικῆ.

Δίπλα ἀπὸ κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀναγράφουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1981.

Σὲ ὅσα χωριά δὲν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξη, σημαίνει ὅτι αὐτὰ ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία (νομὸ) Γρεβενῶν καὶ ἐκκλησιαστικὰ στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστasis 1858</i>	<i>Ἀπογραφὴ 1981</i>
Σαρακίνα 129 / 269	Σαρακίνα 42	Σαρακίνα 450
Χολένιστα 143 / 322	Χολένιστα 27	Δίπορον 185
Ζάβορδα χωρίον 27 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 1.500 μ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, σὲ μιὰ ὁμαλὴ τοποθεσία, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἓνα μετόχι μὲ εἰκονοστάσι.
Τορνίκι μικρὸ 34 / 45	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια τοῦ βρίσκονται ΒΔ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παναγιᾶ, ὅπου ἡ τοποθεσία Παλιοτούρνικο.
Τορνίκι τρανῶ 78 / 133	Τορνίκι 21	Παναγιᾶ 130
Γορνάκι 53 / 124	Γορνάκι 14	Νεοχώρι 151
Μελενισκὸ 100 / 91	Μελεντζκὸν 8	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια τοῦ βρίσκονται 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Παναγιᾶ.
Παλαιοχώρι 102 / 137	Παλαιοχώρι 17	Παλαιοχώρι (Βεντζίων) 445
Τυφλοσελί 53 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Δὲν βρέθηκαν ἐρείπια. Πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Παλαιοχώρι Βεντζίων.
Τόριστα 63 / 45	Τόριστα 16	Ποντινὴ 366
Πυλωρὴ 41 / 186	Πυλωροὶ 18	Πυλωροὶ 166

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ Κοντιβῶ 73 / 1	Κατάστασις 1858 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀπογραφή 1981 Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπια τοῦ βρίσκονται 11 χλμ. Β ἀπὸ τῆ Μονὴ Ζάβορδας, ὅπου τὸ σημε- ρινὸ χωριὸ Σκούμτσια.
Σφήλτζι 25 / 243	Σφίλτσι 23	Χρῶμιον 239. Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Κοζάνης καὶ ἐκκλησιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βάρεσια 43 / 185 Κολοκυθάκι 28 / 54	Βέρεσα 17 Κολοκυθάκι 14	Βάρης 68 Εἶναι ἀκατοίκητο. Ἐγκα- ταλεῖφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρσκόταν 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Κνίδη.
Ἐξαρχον 121 / 95 Παλαιόκαστρο 45 / 12	Ἐξαρχον 23 Παλαιόκαστρον 65	Ἐξαρχος 115 Παλαιόκαστρο 426 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοῖου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βαήπεση 44 / 51	Βαίπισι 24	Δαφνερὸ 141 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοῖου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπο- λη Γρεβενῶν.
Πέτροβο 51 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρι- σκόταν ἄμεσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψωμα «Πέ- τροβον», 5 χλμ. ΒΔ τοῦ Παλαιοκάστρου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν τοποθεσία «Μπά- ρα», στὸ Μπογάζι τῆς Σια- τίστης.
Λούπεση 3 / 28 Γουτσίσινο 6 / 22	Δὲν ἀναφέρεται. Λουτζίσινο 6	Ἄγνωστο σήμερα. Λαγκαδάκια. Σήμερα ἀκα- τοίκητο. Ἐγκαταλεῖφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρι- σκόταν 6 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν Κνίδη.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Κοστόμη 55 / 71	Γκοστόμι 17	Πόρος 138
Πισκό 16 / 11	Πισκόν 16	Πιστικό 126
Κοπρίβα 68 / 182	Κοπρίβα 30	Κνίδη 389
Λευτοκαρυά 12 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Ἄγγαλέη 27 / 68	Ἄγγαλαῖοι 17	Ἄγαλαῖοι 123
Βούρμποβο 35 / 66	Βούρμποβον 21	Ἰτέα 240
Βέντζη 56 / 9	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξι- σλαμισθεῖ.	Κέντρον 136
Τρανοβέτζι 24 / 9	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Νεσινικό 19 / 4	Νισινικό 8	Νησι 130
Ράτζη 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κά- τοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Ἄγάπη 103
Βλαχοχώρι 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται. Ἄναφέρονται μονάχα «Μο- ναστήρια Βλαχοχωρίων».	Ἄγνωστο σήμερα.
Τόβριανη 129 / 17	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλόχι 31 / 50	Καλόχι 18	Καλόχι 159
Ζηγόστι 7 / 32	Ζυγόστι 20	Μεσόλακος 116
Μάνου 6 / 48	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλαμίτζι 11 / 29	Καλαμίτζι 14	Καλαμίτσι 91
Αὐλαῖς 11 / 69	Δὲν ἀναφέρεται.	Τὸ ἐξετάζουμε πιὸ κάτω.
Λευτεροχώρι 10 / 4	Ἐλευθεροχώρι 10	Ἐλευθεροχώρι 104
Συνίχοβο 6 / 4	Σινίχοβον 25	Δεσπότης 99
Κηπουριὸν 8 / 8	Κηπουργιὸ 90	Κηπουριὸ 600
Πηγαδίτσα 4 / —	Πηγαδίτσα 12	Πηγαδίτσα 191
Μοναχίτη 12 / —	Μοναχίτι 45	Μοναχίτη 250
Κερακαλή 15 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Κυρακαλή 145
Μαυρονόρος 29 / 4	Μαυρονόρος 24	Μαυρονόρος 136
Πρασιάνου 16 / —	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Ἄνάβρυτα 55
Παλαιοχώρι: Πρατινῶ 13 / 62	Παλαιοχώρι 10	Σταυρὸς 104
Μάνεση 11 / 13	Μάνεσι 8	Ἄνθρακιά 194

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ Ραπάρι 7 / —	Κατάστασις 1858 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀπογραφή 1981 Τὸ ἔλεγαν καὶ Ἀρμπάρι. Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ Μελίσισι.
Ζαπαντέη 1 / 2	Ζαπανταῖοι 22	Λαγκαδιά. Σήμερα ἀκατοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ Κηπουριό.
Σπήλαιον 35 / 4 Κριτάδες 1 / 3 Δέλβινο 4 / 2 Κρανεά 35 / 23	Σπήλαιον 51 Γριτάδες 46 Δέλβινο 12 Κρανεά 185	Σπήλαιον 531 Αἰμιλιανὸς 121 Πρόσβορο 169 Κρανεά 489. Γιά νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα χωριά μετὸ ἴδιο ὄνομα, λέγεται καὶ Τούρια-Κρανεά.
Τούση 1 / — Ζιάνη 13 / —	Τούζι 6 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀλατόπετρα 112 Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Ν ἀπὸ τὸ Σπήλαιο, στὴν πλαγιά τῆς Μεγάλης Ράχης.
Τεμενίτζα 42 / 44 Ἀράπη — / 51 Λαβανίτσα 28 / — Σίντζα — / 1	Δημηνίτσα 52 Ἀράπη 24 Λαμπανίτσα 16 Δὲν ἀναφέρεται.	Καρπερό 787 Δήμητρα 506 Μικρολίβαδο 113 Ἄγνωστο σήμερα. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Σίνιτσα (σήμερα Τριφύλλι), γιὰτὶ αὐτὸ μέχρι τὸ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.
Τόβρανη 37 / 2 Σουλέη 1 / —	Δόβρανη 27 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἐλατος 273 Τὰ Καλύβια τῶν Σουλαίων. Ἐρημα σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Σπήλαιο.
Φιλῆ 21 / 23 Κονισκὸ 21 / 31 Πεκρεβενίτζα 7 / 11 Βήτζη — / 11	Φυλῆ 14 Κονικιότι 30 Πικριβινίτσα 57 Βίτσι 19	Φελλίον 353 Ἐλευθερο 304 Ἀμυγδαλιές 685 Λόχημα 158

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Λαύδα 13 / 1	Λάβδα 27	Λάβδα 153
Τσοῦρφλη 12 / 14	Τσοῦρχλι 55	*Ἅγιος Γεώργιος 814
Ντοβρούνιστα — / 4	Δοβρούνιστα 30	Κληματαῖοι 242
Κοπλαράκι 7 / 13	Γκοπλαράκι 15	Μικρό. Ἐρημο σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Β τοῦ Καρπεροῦ, ὅπου καί συ- μπτύχθηκαν οἱ κάτοικοι στά τελευταῖα χρόνια.
Συνὶ 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται	*Ἄγνωστο σήμερα.
Κοπλάρι τρανώ 9 / 3	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφα- λῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλαμί- σθηκαν.	Μυρσίνη 288
Συρήνη 26 / 74	Σειρίνη Μέγα 32	Μεγάλο Σειρίνη 515
Σμίξη 6 / 5	Σμίξι 38	Σμίξη 208
Νιτροῦζι 38 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μέγαρο.
Μεσολοῦρι 5 / 2	Μεσολοῦρι 33	Μεσολοῦρι 30
Σαμαρίνα 29 / 12	Σαμαρίνα 600	Σαμαρίνα 605
Αἰδέλλα 31 / 4	*Αἰδέλλα 190	*Αἰδέλλα 360
Περιβόλι 39 / 5	Περιβόλι 300	Περιβόλι 165
Τίστα — / 2	Τίστα 12	Ζιάκας 424
Φιλιπέη 6 / —	Φιλιππαῖοι 26	Φιλιππαῖοι 235
*Ἀσπρόκαμπος 21 / 11	*Ἀσπρόκαμπος 17	*Ἀσπρόκαμπος 149
Τραβιάνη 55 / 26	Τρεβένι 30	Σύδενδρο 355
Λεπενίτζα 131 / —	Λιπινίτσα 6	Περιβολάκι 46
Κοσμάτειο 14 / 5	Κοσμάτι 42	Κοσμάτι 323
Μαυραναῖοι 39 / 1	Μαυραναῖοι 25	Μαυραναῖοι 265
Πούρα 14 / 1	Πούρα 15	Δοξαράς 215
Πηθιλική — / 12	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. *Α- ναφέρεται στοὺς χάρτες σὰν S. Nicolo. Βρισκόταν 5 χλμ. Α ἀπὸ τὸ Περιβόλι, ὅπου σήμερα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Νικολάου.
Φονιάδες 4 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρί- σκονταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὰ Ἀνάβρυτα.

'Επαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	'Απογραφή 1981
"Άγιος Δημήτριος 2 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. Δ ἀπό τὸ Μοναχήτι, ὅπου τὸ ἐξωκλήσι "Άγιος Δημήτριος.
Ραχιώτες 8 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	"Άγνωστο σήμερα.
Τσερκοβίτζα 5 / —	Δέν ἀναφέρεται.	"Άγνωστο σήμερα.
Καλαπόδι 21 / 6	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν "Ανθρακιά καὶ πρὸ τοῦ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.
Καλαποδάκι 15 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. "Ἦταν συνοικισμὸς τοῦ προηγούμενου.
Κοσκὸ 43 / 45	Κοσκὸν 34	Ταξιάρχης 456
Κτιστῶ — / 5	Χριστὸς 14	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Καρπερό.
Μηλιά 8 / —	Μηλιά 25	Μηλιά 372
Σούμπινον 10 / 10	Σούμπινον 28	Κοκκινιά 298, μὲ τὸν συνοικισμὸ Νέα Τραπεζοῦς 51.
Σηπάτα 7 / 6	Σπάτα 31	Πολύδενδρον 296
Πινιάρη 10 / 4	Πινιάρη 12	'Ελάφι. 'Ερημώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ κάτοικοι συμπύχθηκαν στὰ γύρω χωριά.
Πονομίδι 7 / —	Δέν ἀναφέρεται.	"Άγνωστο σήμερα.
Κριτάδες 4 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	"Άγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πρὸ πάνω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, τὸ Αἰμιλιανός. 'Υπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Κατάστασις 1858

Ἀπογραφή 1981

Τραπεζίτσα —/2

Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τραπεζίτσα, ποὺ ὑπάγεται στὴν ἐπαρχία Βοίου τοῦ νομοῦ Κοζάνης καὶ στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ μητροπολίτου Νεοφύτου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 1797 ἀνῆκε σ' ἐκείνη τὴ Μητρόπολη, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταξὺ 1692 καὶ 1797 ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Τζήτοβο 8/1

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πιὸ κάτω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Σίτοβο, τὸ σημερινὸ Σιταράς. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Τοβράτοβο 1/—

Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι του στὸ μεταξὺ ἐξισλαμίσθηκαν.

Βατόλακκος 361

Λιμπίνοβο 1/1

Λιμπίνοβον 31

Διάκος. Ἐρημο σήμερα. Στὰ τελευταία χρόνια οἱ κάτοικοι του, μαζὶ μὲ ἄλλους τῶν γύρω χωριῶν, συγκεντρώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὸ καινούριο χωριὸ Ἅγιοι Θεόδωροι, ὅπως ἀναφέρουμε πιὸ κάτω.

Ραδοσύνιστα 31/2

Ραδοσύνιστα 49

Μέγαρον 622

Σαργκανέη 1/6

Σαργκαναῖοι 22

Πανόραμα 116

Βοδεντσικὸν 6/12

Βοδεντσκὸν 42

Πολυνέρι 221

Στεζάχι 2/1

Στεζάχι 48

Ἄηδόνια 222

Βελιά 3/—

Βιλιὰ 24

Ὅροπέδιο 293

Βραβόνιστα 38/—

Βραβόνιστα 24

Καληράχη 269

Λειψοκοκί 16/—

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ραντοβίτσι 16/10

Ραδοβίτσι 29

Ροδιά 383

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενῶ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Ραχοβίτσα 1 / —	Ριάχοβον 5	Παρόριο 34
Νικούλα 2 / --	Δέν ἀναφέρεται.	* Ἀγνωστο σήμερα.
Λήψη 1 / 1	Λίψι 24	Λεῖψι 86
Ζάλοβο 1 / 1	Ζάλοβον 75	Τρίκωμον 202
Παληοκόπρια — / 4	Παλαιοκόπρια 12	Δασάκι 35.
Βρότριζα — / 1	Δέν ἀναφέρεται.	* Ἀγνωστο σήμερα.
* Ἀρκουδιά — / 9	Δέν ἀναφέρεται	Δέν ὑφίσταται σήμερα.
		Βρισκόταν 2 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸν Βατόλακκο. Ὁ Rouqueville ποὺ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ στὰ 1806 ἀναφέρει ὅτι τὸ χωριὸ ὑφίστατο.
Σίτοβο — / 1	Σίτοβον 41	Σιταρᾶς 101
Κρύφτσι — / 1	Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Κιβωτὸς 577
Παλαιοτουρκοχωρι 1 / 2	Παλαιότουρκο 12	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Πιθανότατα βρισκόταν 4 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ὅπου ἡ τοποθεσία σήμερα Παλιότουρκο.
Δέν ἀναφέρεται	Βαντζικό 78	Κυδιονιές 258
Δέν ἀναφέρεται	Βιβίστι 9	* Ἐκκλησιά 75
Δέν ἀναφέρεται	Γκρέους 13	* Ἀνοιξίς 194
Δέν ἀναφέρεται	Κριθαράκια 9	Κριθαράκια 19
Δέν ἀναφέρεται	Πλέσια 14	Μελίσσι. * Ἐρημο τώρα. Οἱ κάτοικοί του στὰ τελευταῖα χρόνια, μαζὶ μὲ ἄλλους ἄλλων χωριῶν, συγκρότησαν τὸ καινούριο χωριὸ * Ἅγιοι Θεόδωροι (βλέπε πιδὲ κάτω).
Δέν ἀναφέρεται	Πολυτσάρι 4	Βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Βενέτικου, 6 χλμ. Ν ἀπὸ τὰ Γρεβενά.
Δέν ἀναφέρεται	Σαντοβίτσα 8	Μικροκλεισοῦρα 63
Δέν ἀναφέρεται	Τσοῦργιακας 4	* Ἀετιά 82
Δέν ἀναφέρεται	Σιρίνι Μικρὸ 23	Μικρὸ Σειρήνι, 141

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάσταση 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Δὲν ἀναφέρεται	Πούρινος 15	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξαρχος.
Δὲν ἀναφέρεται	Γρεβενά 92	Γρεβενά 7.133 Πιο κάτω ἐκθέτουμε τίς λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πόλη.

Τελειώνοντας βλέπουμε ὅτι ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692) ἀναγράφει 124 χωριά γιὰ τὴν «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», ἡ κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν (1858) 95 χωριά γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση παρουσιάζει 111 οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν ἀναγράφεται καὶ μιὰ ἔνδειξη: «Μοναστήρια 78», ὅπου, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὰ «νοφοῦσια», δηλαδὴ τίς φορολογικὲς μονάδες (στὰ χωριά σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκογενειῶν), οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν πληρώνουν κατὰ μονάδα ὅσο πληρώνουν καὶ τὰ χωριά. Γιατὶ ἐδῶ τὰ μοναστήρια στὸ σύνολό τους πληρώνουν 1.030 γρόσια (μοναστήρι Σπηλαίου 270 γρ., Ἁγίας Παρασκευῆς-Σαμαρίνας 120, Ἁγ. Τριάδας-Περιβολίου-Ἀβδέλλας 180, Ἁγίου Νικολάου-Μοναχίου 230 καὶ Ταξιαρχῶν-Κοσκοῦ 230)¹, δηλαδὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα πληρώνουν τὰ χωριά. Πουθενά, οὔτε στὸν κώδικα οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης ἀναφέρεται ἡ Ἱερά Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνορος Ζάβορδας. Πιθανότατα, νὰ μὴν πλήρωνε αὐτὴ τὴν «ἐπιχ.», γιατί ἦταν τότε σταυροπηγιακὴ.

Δὲν ἀναφέρονται, οὔτε στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητροπόλεως τοῦ 1858, τὰ χωριά Τζιράκι² (Ἅγιος Κοσμάς, κάτοικοι 153), Μαγέρη (Δασύλλιον, κ. 79), Ντουσκο (Δουτσικό, κ. 86), Λούντζι (Καλλονή, κ. 239), Μπίσιοβο (Κυπαρίσσι, κ. 84) καὶ Τριτσικό (Τρίκορφο, κ. 72), γιατί ὑπάγονταν, ὅπως ὑπάγονται καὶ σήμερα, μονάχα ἐκκλησιαστικά, στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ἔτσι τὰ ἀναφέρει καὶ ὁ κώδικας τῆς Μητρόπολης Σισανίου τοῦ 1797, μὲ ἰδιόχειρη ἔγγραφη τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου. Διοικητικὰ παραμένουν πάντοτε στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

1. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια δὲν βρίσκεται σὲ λειτουργία σήμερα.

2. Στὴν παρένθεση παρατίθεται τὸ χωριὸ ὅπως μετονομάσθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, μὲ τοὺς κατοίκους του τῆς ἀπογραφῆς 1981.

Δὲν ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω ἔγγραφα πὺ ἀναφέραμε καὶ τὰ χωριά Μπάλιτινο (Καλλιθέα, κ. 172), Μπόζοβο (Πριόνια, κ. 150), Κατάκαλη (Κατάκαλη, κ. 270), Ζυμιάτσι (Παλιουριά, κ. 415), Παλαιὰ Κουτσούφλιανη (Πλατάνιστος, κ. 23) καὶ Σίνιτσα (Τριφύλλι, κ. 199), γιὰτὶ αὐτὰ μέχρι τὸ 1881, πὺ ἀπελευθερώθηκε ἡ Θεσσαλία, ὑπάγονταν στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, τὰ σύνορα καθορίσθηκαν ἔτσι πὺ τοῦτα τὰ χωριά ἔμειναν σκλαβωμένα στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ προσαρτήθηκαν στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὅπου καὶ παραμένουν ἔκτοτε ἐκκλησιαστικὰ καὶ διοικητικὰ στὰ Γρεβενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πλατάνιστος, πὺ διοικητικὰ μονάχα παραμένει στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας.

Ἡ Ντισκάτα (Δεσκάτη, κ. 4.259), τὸ Πιτσούγγια (Δασοχώρι, κ. 273), Παρασκευὴ (Παρασκευή, κ. 157) καὶ Τσοῦκα (Γήλοφος, κ. 177), δὲν ἀναφέρονται πουθενά, γιὰτὶ ἀνήκαν πάντοτε στὴ Μητρόπολη Ἑλασσόνας. Διοικητικὰ ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ὑπάγονται στὴν ἐπαρχία (τὸν νομὸ) Γρεβενῶν.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν καὶ τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν, πρέπει ν' ἀναφέρουμε ὅτι δὲν ἀναγράφεται πουθενά τὸ χωριὸ Κάστρο (Κάστρο, κ. 84), πὺ, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση, πρέπει νὰ ὑφίστατο καὶ κατὰ τὸ 1692 καὶ κατὰ τὸ 1858. Τὸ πρᾶγμα μᾶς εἶναι ἀνεξήγητο.

Τέλος, στὴν ἀπογραφή τοῦ 1981 παρουσιάζονται σάν νέοι οἰκισμοὶ ἢ Νέα Τραπεζοῦς (κ. 51), πὺ μέχρι τελευταῖα ἦταν συνοικία (ἢ συνοικία τῶν προσφύγων), τῆς Κοκκινιάς ἢ Σκούμτσια (κ. 23), πὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ ἐργοτάξια τῶν ἐκεῖ μεταλλείων χρωμίου τοῦ βουνοῦ Φλάμπουρο· καὶ οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (κ. 773). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ συγκροτήθηκε πάνω στὸν δρόμο Καλαμπάκας-Γρεβενῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Γεωργίτσα, Διάκος, Μελίσσι κ.ἄ.

Πάνω ὅμως σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ τεκμήρια, πὺ παραθέτουμε καὶ πὺ ἐξετάζουμε, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν καὶ ἄλλες παρατηρήσεις, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι πολὺ σημαντικές.

Πρῶτα-πρῶτα, ἂν προσέξουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν «βαφτιστικῶν» στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, βλέπουμε μιὰ πολὺ περίεργη κατάσταση. Πέρα, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὸ τρίγωνο τῶν Βεντζίων, παρατηροῦμε μεγάλους ἀριθμοὺς «βαφτιστικῶν» σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα πὺ σημειώνονται στὰ ὑπόλοιπα χωριά, πὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ Ἀλιάκμονα, στὶς κοιλάδες τῶν Βενέτικου, Γρεβενίτικου, Λοξανίτικου, καθὼς καὶ στὰ Χάσια. Τὰ «βαφτιστικὰ» τῶν χωριῶν τῶν Βεντζίων πλησιάζουν πολὺ, καὶ πολλὲς φορὲς ὑπερβαίνουν, τὸν πληθυσμὸ πὺ ἀναγράφεται στὴν κατάσταση τοῦ 1858 (ἂν ὑπολογίσουμε πέντε ἄτομα σάν μέσο ὄρο

για κάθε οικογένεια), καθώς και τὸν σημερινὸ πληθυσμό. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι στὰ χωριά, ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα πρὸς τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ποὺ συνέταξε τὸν κώδικα, ἔχει ἀναγραφεῖ πληθυσμός, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τοῦτο τὸ φαινόμενο δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία οὔτε μποροῦμε νὰ δώσουμε μιὰ λογικὴ ἐξήγηση. Ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ κάνει ὁ καθένας ὅσες θέλει.

Ἄλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ νὰ βγάλουμε ὀρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν χριστιανῶν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Προκαταβολικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ὅπως καὶ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, κατοικοῦσαν μονάχα Βαλαάδες, χριστιανοὶ ποὺ ἐξισλαμίσθηκαν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τὴ στιγμή ποὺ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ νομοῦ Κοζάνης κατοικοῦσαν Κονιάροι (στὰ Καραγιάννια καὶ στὰ Καϊλάρια). Οἱ Βαλαάδες μέχρι ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δὲν ἤξευραν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ.

Τὰ χωριά Τόριστα (Ποντινὴ), Κολοκυθάκι, Λουτσισίνο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλή (Ἀγαλαῖοι), Βέντζη (Κέντρον), Νεσινίκο (Νησί), Ράτζη (Ἀγάπη), Πηγαδίτσα (Πηγαδίτσα), Κερακαλή (Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρη Τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος), Πινιάρη (Ἐλάφι) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτὸς), κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 καὶ πρὶν γίνεи στὰ 1924 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἦσαν ἀμιγῆ μουσουλμανικά, κατοικούμενα ἀπὸ Βαλαάδες.

Τὰ χωριά Κοπρίβα (Κνίδη), Τεμενίτσα (Καρπερό), Ἀράπη (Δήμητρα), Τόβρανη (Ἐλατος), Φιλὴ (Φελλίον), Κονισκὸ (Ἐλεῦθερον), Τσοῦρφλι (Ἅγιος Γεώργιος), Μηλιά, Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), Συρήνη (Μεγάλο Σειρήνη), Τραβιάνη (Σύδενδρον), Σοῦμπινον (Κοκκινιά) καὶ Πλέσια (Μελίσσι), σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπογραφὴ, ἦσαν μικτά. Κατοικοῦσαν ἐκεῖ καὶ χριστιανοὶ καὶ Βαλαάδες.

Συνδυάζοντας μάλιστα ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφει ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας μὲ ὅσα ὁ Νεόφυτος γράφει στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου (1797)¹ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν, στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τουλάχιστον, ἄρχισε μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ., γιὰ νὰ ἐνταθεῖ μετὰ, κατὰ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς τοῦ 1799-1805, 1811-1819 καὶ 1823-1838.

Στὴν κατάστασι τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν τοῦ 1858 δὲν ἀναφέρονται καθόλου τὰ χωριά Βέντζη (Κέντρον), Ράτζη (Ἀγάπη), Κερακαλή

1. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Τὰ χωριά τοῦ Βοῖου κατὰ τὸ 1797, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», σ. 241-246.

(Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρ τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός). Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1692 μέχρι τὸ 1858 ἐξισλαμίσθησαν ὀλοκληρωτικά.

Στὰ χωριά ὅμως Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλαίοι, Νεσινίκο (Νησί), Πηγαδίτσα, Πινιάρι (Ἐλάφι) καὶ Σαντοβίτσα (Μικροκλεισούρα), φαίνεται ὅτι κατοικοῦσαν ἀκόμα ὡς τότε χριστιανικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς μετὰ ἐξισλαμίσθησαν ἢ ἔφυγαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους—γιατί κι αὐτὸ ἔγινε σὲ πολλὰς περιπτώσεις—γιὰ νὰ παρουσιάζονται τὰ χωριά τους ἀμιγῆ μουσουλμανικά κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1912 καὶ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920.

Γ'. ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

Φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ αὐτὸ ποὺ ὑποστηριζόταν ἀπὸ μερικοὺς μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι οἰκισμὸς ὄχι παλαιότερος ἀπὸ τὸν Γ' αἰ.

Ἡ ἀποψη αὕτη στηρίχθηκε στὴ γενικὴ μορφή ποὺ παρουσιάζει ἡ σημερινὴ πολιτεία καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἔρεπια καὶ καταφανῆ κατάλοιπα ἀρχαίου οἰκισμοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὅμως παρόμοιων στοιχείων εἶναι γενικὸ φαινόμενο σχεδὸν γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἄνω καὶ μέση κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα, ὅπου ἡ αἰώνια φτώχεια τῆς γῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων οἰκοδομημάτων μακραίωνης ζωῆς, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδρὲς καὶ χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν μᾶς κληροδότησαν σημαντικὰ γραπτὰ μνημεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τοῦ τόπου, γιατί βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τοὺς μεγάλους ἄξονες τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν καὶ δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς περιηγητὲς, στοὺς γεωγράφους καὶ στοὺς ἱστορικοὺς ἐρευνητὲς.

Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὅσες πόλεις βρισκόταν στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἐλιμιώτιδος καὶ τῆς Τυμφαίας, ὅπου περιλαμβανόταν καὶ ἡ περιοχὴ τῶν σημερινῶν Γρεβενῶν καὶ ὅπου διασώθηκαν τὰ ὀνόματά τους, καμιά δὲν βρισκόταν στὴ θέση ὅπου σήμερα βρισκονται τὰ Γρεβενὰ. Ἡ Τύρισσα, ἡ Ἐλιμεία, ἡ Αἰανή, ἡ Καισάρεια, αἱ Φυλακαί, ἡ Κέρτος, ἡ Πέλκα, ὅπως καὶ ἄλλες πόλεις τούτων τῶν περιοχῶν, τῆς Τυμφαίας καὶ τῆς Ἐλιμιώτιδος, τοποθετοῦνται σὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς.

Τὰ Γρεβενὰ ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ γραπτὰ κείμενα, ποὺ ξέρουμε, μὲ τὸ ὄνομα *Γρίβανα*, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέν-

νητο (905-959), ὁ ὅποιος προσθέτει ὅτι τὰ ἔκτισαν ἄποικοι ἀπὸ τὸ κάστρο Βουχάλιστας¹, πού βρισκόταν στὶς ὄχθες τοῦ Ρεδιά ἢ Τριβιά ἢ Βενέτικου ποταμοῦ, ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ χωριὸ Ἐλευθεροχώρι τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀναφερθῆκαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι τὸ κάστρο Βουχάλιστας εἶναι ὁ ἀρχαῖος Εὐρώπος². Τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς χάρτες (γαλλικοὺς, ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς κ.ἄ.) τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ.³.

Ἐκ τῶν Δοσίθεο, πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, ὅπως θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ πῶς κατω, μαθαίνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ Ι' αἰ. τὸ «Γρεβενὸ» εἶχε ἐπίσκοπο⁴.

Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ ἄλλα στοιχεῖα, πού θὰ ἐκθέσουμε πῶς κατω, μονάχα ἀπὸ αὐτὰ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Γρεβενά, σὰν οἰκισμὸς—καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὸς—ὑφίστατο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, δηλαδὴ, πολὺ πρὶν τὸν Ι' αἰ., καὶ πῆρε αὐτὸ τὸ βαρβαρικὸ ὄνομα στὴν ἐποχὴ πού ἐγίναν οἱ μεγάλες ἐπιδρομὲς βαρβάρων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Γιὰ τὸ ὄνομα πάλι τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν πολλὲς ἀσάφειες καὶ περισσότερες ἀμφισβητήσεις. Ὑπάρχει τὸ «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ «Γρεβενὸ» τοῦ Δοσιθέου, πού παρουσιάζεται ἐπὶ αἰῶνες νὰ κυριαρχεῖ σὲ κείμενα καὶ σὲ κτιτορικὲς ἐπιγραφὰς ἐκκλησιῶν σὰν ἐπικρατέστερο, καὶ τὸ «Γρεβενά», πού παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. στὴ λόγια γλῶσσα, μέχρι σήμερα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ παραλλαγὴ τὸ «Γρεβενὸ» ἦταν ἐπικρατέστερη στὸν πολὺ κόσμον καὶ στὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν, πού διασώζεται σὰν ἔκφραση ἀκόμα καὶ σήμερα, κυρίως στὰ χωριά μὲ ἐντόπιον πληθυσμὸ (ὄχι προσφυγικὸ).

Οὔτε τὸ Ἐτυμολογικὸ οὔτε ἡ Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βροῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξις «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές της.

Αὐτὲς μάλιστα οἱ παραλλαγές δὲν εἶναι καὶ λίγες. Γιατὶ συναντήσαμε: «Γραιβενόν», «Γρεβενόν», «Γρεβαιόν», «Γρεβυνόν», «Γρεβαινά» καὶ «Γραιβενά»⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τίς «Γρίβανα» καὶ «Γρεβενόν».

Ἡ λέξις «γκρέμπεν», στὴν παλαιοσλαβικὴ γλῶσσα, σημαίνει: χτένι,

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἔ.ἄ., Β, 1, σ. 32.

2. Fr. Rouqueville, ἔ.ἄ., Β, σ. 445.

3. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς χάρτες κ.λ., σ. 20-32.

4. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 304.

5. Michaelis Le Quien, Oriens christianus in quatuor Patriarchatus digestus, Parisiis MDCCXLI, τ. 2, σ. 323, 324.

σάρα, εδαφική κατολίσθηση και γκρεμό¹. "Αν από το γεγονός ότι γύρω από τὰ Γρεβενά, όπου συμβάλλουν οί Γρεβενιώτικος ἢ Αὐλιώτης καὶ Δόξα ἢ Δοξάνιτικός, ὑπάρχουν πολλές εδαφικές κατολισθήσεις καὶ σάρες προήλθε τὸ ὄνομα, δὲν μᾶς φαίνεται ἀπίθανο².

Ἄλλὰ καὶ τὸ βαρβαρικό ὄνομα «Βαρόσι», ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἐπάνω συνοικία τῶν Γρεβενῶν καὶ ποὺ τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, στήν οὐγγροσλαβική γλώσσα σημαίνει ἀκρόπολις. Στὸ Βαρόσι, μέχρι τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶχε τὴν ἔδρα τοῦ ὀ μητροπολίτης «Γρεβενοῦ», ἀπὸ ὅπου ἡ συνοικία πῆρε καὶ τὴν προσω- νία «Μητρόπολη» καὶ ὅπου δὲν κατοίκησαν ποτὲ Τοῦρκοι.

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς δίδει τὴν ἀφορμὴ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ θέση τῆς συνοικίας Βαρόσι ἢ Μητρόπολη παρουσιάζει μερικὰ ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα παλαιότερου οἰκισμού ἢ ἀκόμα καὶ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ τὶς καλύτερες βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ κάποιας ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἐρευνα ὁμως πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ τὴ διαπίστωση τῶν ἰσχυρισμῶν μας, δὲν ἔγιναν ποτὲ ἀπὸ κανέναν ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Ἄκόμα πιὸ περιεργὴ ἐμπλοκὴ στὸ θέμα τῆς ὀνομασίας τῶν Γρεβενῶν μᾶς δημιουργοῦν μερικὰ ἄλλα, γραπτὰ μάλιστα, κείμενα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», χωρὶς νὰ ἀναγράφει κανέναν οἰκισμό μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἄναγράφεται ὁμως χωριὸ «Αὐλαῖς». Στὴν κατά- σταση πάλι τῆς Μητρόπολης τοῦ 1858, ποὺ καὶ αὐτὴν τὴν καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν ἀναφέρεται τὸ «Αὐλαῖς», ἀλλὰ ἡ πόλη Γρεβενά, μὲ κατοίκους 92 οἰκογένειες.

Σοβαρὸ στοιχεῖο εἶναι ἐπίσης αὐτὸ ποὺ ὁ Μελέτιος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πατριαρχικά γράμματά του (ΙΘ' αἰ.) ἔχει τὴ φράση: «...Γρεβενά, Αὐλαῖς κοινῶς λεγόμενα»³.

Ὁ Rouqueville, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ Γρεβενά δυὸ φορές, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀρνείται τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ «Αὐλαῖς» ταυτίζεται μὲ τὰ Γρεβενά, δηλαδὴ διαφεύδει τὴν πληροφορία τοῦ Μελετίου. Ἡ πόλη λεγόταν κατ'

1. Milan Simovitch, Die altslavische Sprache, Berlin 1933, σ. 92. K. N. Goranof, Bulgaro-Français dictionaire, Garnier Frères, Paris 1938, σ. 89.

2. Τὸ «Γρεβενό» σάν τοπωνύμιο τὸ συναντοῦμε ἀπλὸ ἢ σύνθετο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Γρεβενό ἦταν ὀχυρὸ καὶ σήμερα χωριὸ τῶν Πατρῶν. Τὸ Γρεβενίτι εἶναι χωριὸ τοῦ ἀνατολικοῦ Ζαγορίου τῆς Ἡπείρου. Τὸ Γρεβενοσέλι ἢ Γρεβενό εἶναι χωριὸ τῶν Τρικιάλων. Τὸ Διάσελο Γρεβενοῦ βρίσκεται μεταξὺ Εὐρυτανίας καὶ Καρδίτσης.

3. Χρῖστου Μ. Ἐνισλειίδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆνα 1951 (ἐφθμος μνεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σ. 19.

αὐτὸν «Γρεβενὸ» καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν Γκερεβενέ¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Leake πάλι στὴν περιήγησή του, ποῦ ἔκαμε στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., χωρὶς ν' ἀναφέρει καθόλου τὸ «Αὐλαῖς», βρίσκει ὅτι «Γρεβενὸ» ἔλεγαν τὴν πόλη καὶ «Γρεβενά» τὴν ἐπαρχία². Αὐτὸ πάλι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποῦ ἔχει σὰν ἐπικεφαλίδα τὸ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ». Ἀκόμα καὶ ὁ Ami Boué, ποῦ κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ περιόδευσε καὶ αὐτὸς στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀποκαλεῖ τὸν ἀγιάνη Γρεβενῶν: «l'Ayan de Greveno», ποῦ συμφωνεῖ μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

Παρόμοια σύγχυση μᾶς παρουσιάζει μιὰ ἐγγραφή τοῦ ΙΘ' αἰ. κάποιου καλογήρου σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιάς στὸ Σπήλαιο, ὅπου τὸ «Γρεβενὸ» ταυτίζεται μὲ τὸ «Αὐλαῖς».

Παρὰ τίς μεγάλες προσπάθειες ποῦ καταβάλαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε τελείως αὐτὸ τὸ θέμα. Ἐρευνώντας ὁμως τὴν ὑπόθεσή μας ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐκκλησιῶν, ποῦ ὑπῆρχαν ἄλλοτε καὶ ἐκείνων ποῦ ὑπάρχουν σήμερα, μποροῦμε νὰ βγάλουμε σημαντικὰ συμπεράσματα.

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., ὅταν καὶ ὁ Rouqueville καὶ ὁ Leake πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀσφαλῶς καὶ πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο, ἡ συνοικία «Βαρόσι» ἢ «Μητρόπολη» ἦταν σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν κύρια Κάτω Πόλη. Ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτῆς ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βαροσίου ἀπέιχε δύο χιλιόμετρα περίπου.

Στὸ Βαρόσι ἀπὸ αἰῶνων ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Γεωργίου, ποῦ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὅταν ἡ Μητρόπολη μεταφέρθηκε στὴν Κάτω Πόλη. Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποῦ ὑπῆρχε ἐκεῖ, διασωζόταν μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐκεῖ ὁ Rouqueville συνάντησε καὶ ἐκεῖ μίλησε μὲ τὸν «φτωχὸ Δεσπότη Γρεβενῶν». Ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Ἅγίου Γεωργίου, στοὺς χάρτες τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ. ποῦ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ Γρεβενά σὰν κατοικημένος τόπος ἀναγράφεται S. Giorgio. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία στὰ Γρεβενά.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. ἄρχισε νὰ κτίζεται καὶ ὁ νέος μητροπολιτικὸς ναὸς, στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποῦ θεμελιώθηκε στὴ μνήμη τοῦ ἀγίου Ἀχιλλίου, ποῦ ἦταν καὶ ὁ πολιούχος τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση³. Ἀποπερατώθηκε ὁμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ μετὰ ἀπὸ

1. Fr. Rouqueville, ἔ.ἀ., Β, LVIII, σ. 434-460.

2. William Martin Leake, ἔ.ἀ., C, σ. 147.

3. Ἀθανασίου Γρ. Γερομιχαλοῦ, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα γιὰ τὴ συμπλήρωση 25ετίας στὴν ἀρχιερατεία

ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ ποῦ ἤθελε νὰ συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐγκαινιάστηκε στὰ 1917 στὴ μνήμη τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ποῦ ἔτσι ἀπὸ τότε στάθηκε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν¹.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο—γιατὶ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καὶ εἰδικὰ μετὰ τὸ 1950, ἡ πόλις ἀπλώθηκε μὲ γρήγορο ρυθμὸ καὶ ἀλλάξε μορφή—τὰ Γρεβενὰ εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βαρόσι, καὶ τὶς πιὸ κάτω συνοικίες-μαχαλάδες:

α) Τὸ Σελιὸ. Ἡ μοναδικὴ συνοικία ποῦ βρισκόταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Κισιάς, ὅπου ἐκεῖ ἐπάνω εἶχαν διασωθεῖ μέχρι σχεδὸν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ τουρκικοὶ στρατῶνες, γιὰ δύναμη συντάγματος πεζικοῦ μὲ τοὺς ἀνάλογους στάβλους.

Στὴ συνοικία κατοικοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι ἀπὸ τὴ Σμίξη, τὴν Ἀβδέλλα καὶ τὴ Σαμαρίνα. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοίκησε ποτὲ ἐκεῖ.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ Σελιοῦ, πάντοτε δεξιὰ ἀπὸ τὸν Γρεβενίτικο, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑπερυψούμενης ὄχθης του, ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνεκαθεν ἄλλη μία ἐκκλησία στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπου ἐκκλησιάζονταν οἱ χριστιανοὶ ἐκείνης τῆς συνοικίας². Κατὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί καὶ ἀνήγειραν δίπλα τὸν σχετικὸ μιναρέ. Σ' αὐτὸ τὸ τέμενος προσκονοῦσαν καὶ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες τῶν στρατῶνων τοῦ Κισλιᾶ καὶ παρέμεινε σὲ λειτουργία μέχρι τὸ 1924, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Στὰ 1927, οἱ χριστιανοὶ πῆραν τὸ τζαμί καί, ἀφοῦ μουσουλμάνοι δὲν ὑπῆρχαν πιά στὰ Γρεβενὰ, τὸ ἐπανέφεραν σὲ ἐκκλησία, τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ ἀφιέρωσαν πάλι στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Τὸν μιναρέ του, μὲ μεγάλη πομπή, ὁ λαὸς τὸν γκρέμισε ψάλλοντας θρησκευτικὸς ὕμνους³. Τὸν ναὸ αὐτό, μετὰ ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος τὸν ἀνήγειρε ἐκ βάθρων.

του». Ἀθῆναι 1980, σ. 138.

1. Ὁ σημερινὸς σεβασμιώτατος μητροπολίτης Γρεβενῶν κ.κ. Σέργιος ἐπανέφερε τὸν ναὸ στὴ μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς πόλης ἁγίου Ἀχιλλίου.

2. Πλάι, πρὸς τὰ ΝΑ, ἐκτείνονταν ἓνα μικρὸ, πολὺ ὁμορφο λιβάδι, ὁ «Ἀχιλλῆς ὁ Μικρὸς», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «Ἀχιλλῆ τὸν Τρανό», ποῦ βρισκόταν στὸ ἀντίθετο σημεῖο τῆς πόλης.

3. Πήραμε καὶ ἐμεῖς τότε μέρος σ' αὐτὸ τὸ γκρέμισμα. Κρατήσαμε τὴν ἄκρη καίποιοι σχοινοῦ, ποῦ ἔσυρε τὸν μιναρέ καὶ τὸν γκρέμισε.

β) Τὸ Κούρβουλο. Ἀμιγῆς καὶ αὐτὴ ἡ συνοικία. Ἐκτεινόταν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, πρὸς τὴν Κυρακαλή. Ἴσως ἐκεῖ νὰ ἦταν τὸ χωριὸ «Αὐλαῖς». Στὸ Κούρβουλο κατοικοῦσαν ἀπὸ αἰώνων γηγενεῖς κάτοικοι, γεωργοκτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὀλίγοι μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι Περιβολιῶτες. Στὸ βορειοδυτικότερο ἄκρο τῆς πόλης καὶ πάνω στὸν Γρεβενίτικο ποταμὸ βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μπουσίου.

γ) Τὰ Ἀλώνια: Ἐκτεινόταν στὸ νοτιοδυτικὸ παρόχθιο τμήμα τῆς πόλης, πάνω στὴ χθαμαλὴ ἀριστερὴ ὄχθη. Τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἐντόπιοι κάτοικοι γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ λαχανοκηπουροί. Σποραδικὰ κατοικοῦσαν μερικοὶ Τοῦρκοι καὶ μερικοὶ Βλαχόφωνοι. Στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς συνοικίας καὶ τῆς πόλης βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Βούλγαρη. Δὲν ἀναφέρεται νὰ ὑπῆρχε ἐκκλησία σ' αὐτὴ τὴ συνοικία.

δ) Ἡ Μπάρα. Ἡ πιὸ λαϊκὴ συνοικία τῶν Γρεβενῶν. Κατεῖχε τὸ ΝΑ τμήμα τῆς πόλης στὸ τελειῶς ἐπίπεδο παρόχθιο μέρος τῆς, ὅπου κατοικοῦσαν κυρίως οἱ σιδεράδες (γύφτοι), οἱ ὅποιοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σιδηρουργία τους, τὸ καλοκαίρι ἐργάζονταν σὰν κεραμοποιοὶ στὰ κεραμαρειά, πού βρισκόνταν πλάι στὸ ποτάμι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν καὶ εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἐξαιρετικοὶ λαϊκοὶ ὄργανοπαίκτες.

Ἀμέσως ἀνατολικά, συνέχεια μὲ συνοικία Μπάρα, ἐκτεινόταν, σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ χίλια μέτρα, ἓνα καταπράσινο ἐπίπεδο λιβάδι, ὁ «Ἀχίλλης ὁ Τρανὸς» ἢ «Μεράς», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν¹.

Στὴν ἀκρότατη ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ «Μερά», στὴ στροφή τοῦ Γρεβενίτικο ποταμοῦ, βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μανάκα. Ἀμέσως μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, κατὰ τὸ 1920-21, μὲ τεχνίτες Λευκορώσους πρόσφυγες, ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτὸν τὸν ὑδρόμυλο ἡ πρώτη ὑδροηλεκτρικὴ μονάδα, τῶν Κυπριτζῆ-Μανάκα, ἀπὸ ὅπου τὰ Γρεβενά εἶδαν τὸ πρῶτο ἠλεκτρικὸ φῶς.

Τὸν «Ἀχίλλη τὸν Τρανὸ» οἱ κάτοικοι τὸν χρησιμοποιοῦσαν, κατ' ἀρχὴν, σὰν «μεράν». Ἀπαγόρευαν τὴ βοσκὴ ἐκεῖ ὀλόκληρο τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἄνοιξη «ἔριχναν» μέσα τὰ μεγάλα ζῶα, πού ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ ἀνήκουν σὲ μόνιμους δημότες τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ τὴ βοσκὴ αὐτὴ οἱ κάτοχοι τῶν ζώων πλήρωναν στὸν Δήμο, σὰν δικαίωμα βοσκῆς, ἓνα μικρὸ συμβολικὸ τίμημα, πού τὸ ἔλεγαν «ὀτλάκι»².

1. «Μεράς». Τουρκικὴ λέξη. Σημαίνει ἓνα κοινόχρηστο λιβάδι, ἀπαραίτητο σὲ ὄλα τὰ χωριά γιὰ τὴ βοσκὴ τῶν μεγάλων οἰκόσιτων καὶ ἀροτρίωντων ζώων.

2. «ὀτλάκι». Τουρκικὴ λέξη. Δικαίωμα βοσκῆς πού πληρωνόταν στὸν Δήμο ἢ στὴν Κοινότητα.

Σήμερα τὸ μεγαλύτερο—ἀνατολικό—τμήμα τοῦ λιβαδιοῦ τὸ ἀξιοποίησε ἡ Γεωργική Ὑπηρεσία μὲ πειραματικὲς καλλιέργειες καὶ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς τὰ δυτικὰ παραμένει χέρσο γιὰ νὰ γίνονται ἐκεῖ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω.

ε) Τὸ Ν τ ο ρ ο ὕ τ. Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μεγάλη πλατεία, ὅπου γίνεται σήμερα ἡ ἐβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά, κατὰ τὴ ζωντανὴ παράδοση, ὑπῆρχε ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, στὴ μνήμη τῆς ἁγίας Παρασκευῆς(:). Αὐτὴ τὴν ἐκκλησία οἱ Τοῦρκοι, ὅταν κυρίευσαν τὸν τόπο, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰ., τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί. Στὸ νοτιοδυτικὸ του μέρος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας, ἔκτισαν τὸν μιναρὲ καὶ στὸ ἀντίθετο μέρος, πρὸς τὴ σημερινὴ ἀγορά, ἔκτισαν τὸ «κιόσκι» μὲ τὴ βρύση τοῦ «καθαρμοῦ». Πιὸ πέρα ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μουσουλμανικὸ ἱεροδιδασκαλεῖο, ποῦ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα σύγχρονο τουρκικὸ σχολεῖο, ποῦ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Γύρω ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ αὐτὸ κέντρο ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἔτσι ποῦ τὰ σπίτια τους, μὲ τοὺς πανύψηλους αὐλότοιχους γιὰ νὰ μὴν ἴδει κανένα ξένο μάτι τὶς χανοῦμισσες, νὰ ἀπλωθοῦν πρὸς τὰ ΒΑ καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου νὰ σχηματίσουν τὴ συνοικία Ντορούτ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ κατοικοῦσαν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση, κατὰ ἀποκλειστικότητα οἱ Τοῦρκοι μπέηδες, οἱ τσιφλικιοῦχοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καὶ δημόσιοι λειτουργοί.

Νοτιότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τζαμί καὶ στὴν πεδινὴ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου, ἐπὶ Ἄλῃ Πασᾶ, κτίσθηκαν τὰ «κονάκια τοῦ Βελῆ Μπέη», ποῦ ἦσαν ἓνα ἐκτεταμένο ὀρθογώνιο φρούριο, ὀλόκληρο ἀπὸ πελεκητὸ γρανίτη, ποῦ λατομήθηκε ἀπὸ κάποιο νταμάρι στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἐλατος. Εἶχε μῆκος γύρω στὰ διακόσια μέτρα καὶ πλάτος γύρω στὰ ἑκατό. Τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε μεγάλο πάχος καὶ ὕψος περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε μέτρα καὶ στὶς τέσσερις γωνίες του ὑψώνονταν τέσσερις πύργοι σὲ διπλάσιο ὕψος. Παντοῦ, στὰ τεῖχη καὶ στοὺς πύργους, ὑπῆρχαν πολεμίστρες καὶ ἐπάλξεις, ἐνῶ στὴ μεγάλη πόρτα τῆς εἰσόδου, ποῦ βρισκόταν στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὑπῆρχε ἡ «καταχύστρα»¹. Στὸ ἐσωτερικὸ, στὴ μεγάλη αὐλῆ, ὑπῆρχε ἐπιβλητικὸ μεγάλο τριώροφο «κονάκι» γιὰ τὶς οικογένειες τῶν ἀρχόντων καὶ πιὸ πέρα ἓνα μεγάλο ὀγκῶδες οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτες, γιὰ ἀποθήκες καὶ στάβλους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα, ποῦ δυστυχῶς δὲν διασώθη-

1. «Καταχύστρα». Ἄνοιγμα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου, ἀπὸ ὅπου οἱ ἀμυνομένοι ἔχυναν καυτὸ νερὸ ἢ λάδι ἐπάνω σὲ ἐκείνους ποῦ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξώθυρα.

κε. Οἱ Τοῦρκοι ἰδιοκτητῆτες του τὸ πούλησαν πρὶν φύγουν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ στὴν οἰκογένεια Παπαλέξη, ἡ ὁποία σιγά-σιγά τὸ γκρέμισε καὶ ἀξιοποίησε τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ τὴν οἰκοπεδική του ἔκταση.

Δυτικά, τέλος, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ κέντρο τῶν Τοῦρκων, πρὸς τὴ συνοικία «Ἀλώνια», βρίσκονταν τὰ δημόσια κτήρια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ τὸ ἱεροδικεῖο τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἔδρα καϊμακάμη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ὕψωμα δεξιὰ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κοζάνη, βρισκότανἔ να ὀγκῶδες διώροφο κτήριο, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρησιμοποιεῖτο ἐπὶ χρόνια γιὰ σχολεῖα, Δημοτικὸ ἢ Γυμνάσιο. Τελικὰ ἀπὸ τὸ 1924 χρησιμοποιεῖται ὡς «Ἐθνικὸ Οἰκοτροφεῖο Ἑρρέων», ἀφοῦ ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάρων.

ἽΟλα αὐτὰ τὰ τουρκικά δημόσια κτήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Οἰκοτροφεῖο, ποὺ ἀναφέραμε, ὅσα βρέθηκαν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, σιγά-σιγά κατέρρευσαν καὶ στὴ θέση τους κτίσθηκαν ἄλλα γιὰ δημόσια χρῆση, κυρίως σχολεῖα.

ἽΑπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μᾶς λείπουν σχεδὸν τελείως σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας της. ἽΑπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως τεκμήρια ποὺ μᾶς διασώθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση κατὰ τὴν τουρκοκρατία, κυρίως τοῦ ὄρεινοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας—γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ—διαφαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης γωνίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἦταν καὶ σημαντικὴ καὶ ἀξιοπρόσεκτη, ἀλλὰ καὶ ἔνδοξη.

Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι τὸ «Γρεβενὸ», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων¹, ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰ. καὶ ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἱουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Σύμφωνα ὅμως μὲ ἄλλες πληροφορίες ἡ ἽΕπισκοπὴ Γρεβενοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰ.²

Κατὰ τὸ 1218-1219 ὑπηρετοῦσε στὴν ἽΕπισκοπὴ Γρεβενοῦ ὁ λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, πρῶην χαρτοφύλαξ στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα μητροπολίτης Κερκύρας. Ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν ἽΙωάννη Ἀπόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπακτίας, ὁ ὁποῖος χαρακτήριζε τὴν ἽΕπισκοπὴ Γρεβενῶν τὴν «ὑπερτέραν» ἄλλων καὶ τὰ Γρεβενὰ ὡς «πόλιν ἀξιόλογον ἔχουσαν κλῆρον εὐπαιδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ θέλγη τὴν ψυχὴν», ὁ Βαρδάνης παραπονεῖται ὅτι «καμινεῦεται ἐν τῇ φλεγμονῇ τῆς

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 304.

2. ἽΙωάννου Ε. Ἀναστασίου, Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 685-688.

βαρβαρότητας» και χαιρεί για την προαγωγή του σε μητροπολίτη Κερκύρας, γιατί θά πήγαινε «από βαρβαροφώνων επί τούς μετιόντας την ευγενή και Έλληνίδα φθογγήν»¹. «Βαρβαροφώνους» χαρακτήριζε τούς κατοίκους τών Γρεβενών, γιατί πολλοί από αυτούς μιλούσαν τή βλαχική γλώσσα².

Μιά άλλη σημαντική μαρτυρία για τὰ Γρεβενά, αλλά μετά από ένα χάσμα δύο αιώνων, έχουμε, όπως θά ίδουμε και πιο κάτω σε άλλο κεφάλαιο, από τὸ Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου, πὸ μᾶς λέγει ὅτι τὸ «Γρεβενὸ» εἶχε ἤδη ἐπίσκοπο κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰ.

Καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἕνα ἄλλο χάσμα ἄλλων τεσσάρων αἰώνων, στὰ 1806, έχουμε μιὰ ἄλλη σοβαρὴ μαρτυρία τοῦ Rouquerville πὸ λέγει ὅτι: «...μετὰ τὶς τελευταῖες περιπέτειες (Σ.Σ. ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ γιὰ νὰ ἐξοντώσει τούς ἀρματολοὺς καὶ τούς κλέφτες) ἀπὸ τὶς δύομισι χιλιάδες οἰκογένειες πὸ εἶχε τὸ Γρεβενό, μονάχα ὀγδόντα ἀπόμειναν μέσα στὰ πλινθόκτιστα σπίτια τους»³.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ, πὸ μὲ τόσες λεπτομέρειες ἐκθέσαμε, φαίνεται ὅτι μέχρι κάποια ἐποχὴ, γιὰ τὸν ἴδιο κατοικημένο τόπο διατηροῦνταν καὶ τὰ δύο ὀνόματα, τὸ «Αὐλαῖς» καὶ τὸ «Γρεβενό». Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰ. ὅμως ἐξαφανίζεται τὸ «Αὐλαῖς» ἀπὸ τὴ ζωντανὴ γλώσσα καὶ παραμένει μονάχα τὸ «Γρεβενό». Τὸ «Γρεβενό» θά διατηρηθεῖ, ὅπως εἶπαμε, καὶ μέχρι σήμερα στὸ στόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὶς ἀρχές ὅμως τοῦ ΙΘ΄ αἰ. θά ἀρχίσει σιγά-σιγά νὰ ὑποχωρεῖ παραχωρώντας τὴ θέση του στὴ

1. Ν. Α. Βέη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ΕΕΒΣ Β' (1925) 47. Ε. d. Κ u r g, Georgios Bardanis, BZ 15 (1906) 603, 613.

2. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Βαρδάνης ἔχει ἀπόλυτο δίκαιο. Πολὸ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τούς κατοίκους τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἦσαν Βλαχόφωνοι. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰώνα ἡ ἀναλογία τῶν Βλαχοφώνων ἦταν πολὺ μεγάλη.

Στὴν κατάσταση τοῦ Ἁγαπίου (1858), πὸ δημοσιεύσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀπὸ τὶς 3.633 οἰκογένειες πὸ ἦταν ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, οἱ 1.313, δηλ. τὸ 1 / 3 σχεδόν, ἦσαν Βλαχόφωνοι (Ἀβδέλλα 190, Κρανιά 185, Περιβόλι 300, Σαμαρίνα 600 καὶ Σμίξη 38). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, πὸ ἦσαν καταγεγραμμένες στὴν πόλη μέσα, μεγάλο ποσοστὸ ἦταν Βλαχόφωνοι.

Οἱ Βλαχόφωνοι μάλιστα, μέσα στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν, κατεῖχαν πάντοτε σημαντικὴ θέση στὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ οἰκονομικὴ συγκρότησή της. Καὶ μαζί μὲ τούς Ἑλληνοφώνους ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ προοδευτικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν πόλη καὶ στὴν ἐπαρχία, μέσα στὴν ἀποχώνωση τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, Ἑλληνόφωνοι καὶ Βλαχόφωνοι, σὲ ὅλους τούς ἀγῶνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀγωνίσθηκαν κατ' ἀγκῶνα γιὰ τὴ λευτεριά. Μέχρι πὸ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα ἐνέσκηψε ἡ ἐπάρατη ἀρουμενικὴ προπαγάνδα τοῦ Μαργαρίτη γιὰ νὰ ἐνσπείρει ζιζάνια καὶ διχοστασίες μέσα στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ καὶ νὰ ἀποδυνατίσει ἔτσι τὸν ἔθνικὸ ἀγῶνα.

3. F r. R o u q u e v i l l e, ἑ.ά., Β, LVIII, σ. 437.

λόγια ἔκφραση, τὰ «Γρεβενά», χωρὶς ὅμως νὰ ἐξοστρακισθεῖ τελείως καὶ τὸ «Γρεβενό».

Δ'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

α. Γενικά

Ὁ χριστιανισμὸς μεταδόθηκε στὴν περιοχὴ Γρεβενῶν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἡ πόλις τῶν Γρεβενῶν πῆρε τὸν πολιούχου της, τὸν ἅγιου Ἀχίλλιο, ποὺ εἶναι καὶ πολιούχος τῆς Λάρισας.

Εἶναι ὅμως ἄγνωστο πότε ἰδρύθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ ἰδρύθηκε μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀπὸ τὸ 1767¹ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση ἀνῆκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸ 1912 στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ὁ Ἰουστινιανὸς (527-563) μετὰ τὴν ῥαγὰν τοῦ ἴδρουσε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, ποὺ τὴν ἀνεκῆρυξε ἀνεξάρτητη, τρίτη στὴ σειρά, μετὰ τὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Μετὰ τὴ θύελλα τῶν αἰῶνων μετατέθηκε ἀρχικὰ στὸ Βιδίνοι, μετὰ στὰ Μογλενά, γιὰ νὰ καταλήξει ὀριστικὰ στὴν Ἀχρίδα, μετὰ τὸν τίτλο «Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» καὶ κατ' ἄλλους «Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδος».

Ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Συμεὼν (893-927) πρόσθεσε στὸν τίτλο καὶ τὸ «πάσης Βουλγαρίας» καὶ ὁ Πέτρος Α' (927-969) τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τὴν ἀνήγαγε σὲ Πατριαρχεῖο. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος (976-1025) στὰ 1016, ὅταν διέλυσε τὸ βουλγαρικὸ κράτος, μετὰ χρυσοβουλὸ τοῦ τὴν περιόρισε πάλι στὸν παλιὸ της τίτλο: «Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας», πάντοτε ἀνεξάρτητη².

Ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν δὲν ἀναφέρεται στὸ σιγίλιο τοῦ 1020 τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποὺ ρύθμιζε ποιῆς ἐπισκοπὲς θὰ ὑπάγονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀλλὰ καὶ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἄλλο σιγίλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἐκείνου ἀναφέρεται³. Φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε ἀμέσως μετὰ, ὅταν «κατακερματίσθηκε» ἡ

1. Ἰω ἀ κ ε ἰ μ Μ α ρ τ ι ν ι α ν ο ὕ, Μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 224.

2. Ν. Α. Βέη, Ἀχρίς, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκης», Β', σ. 767-768. Ν. Θ. Σπηλιωτοπούλου, Ἀχρίς, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείῳ Ἑνσὸς», ΣΤ', σ. 408.

3. Karl Krumbacher, BZ 2 (1893) 42-46.

'Επισκοπή Καστοριάς¹ και για πρώτη φορά αναφέρεται στο Τακτικό του 'Αλεξίου του Κομνηνού (1081-1118)².

Κατά ένα Τακτικό του ΙΓ' αί. ο επίσκοπος Γρεβενών τάσσεται στη σειρά κα' (είκοστός πρώτος) και λίγο αργότερα σε άλλο Τακτικό τάσσεται ε' (πέμπτος)³, πάντοτε στο κλίμα της 'Αρχιεπισκοπής Α' 'Ιουστινιανής 'Αχριδών.

Για την ύπαρξη όμως της 'Επισκοπής Γρεβενού, κατά τον ΙΑ' αί., έχουμε και μιὰ άλλη, προγενέστερη σχεδόν, πληροφορία, που μᾶς τὴ δίδει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, που μᾶς λέγει ὅτι ὁ Λέων ὁ Μούγγος, ἀρχιεπίσκοπος 'Αχριδών (1071-1100), ἐχειροτόνησε ἐπίσκοπο Γρεβενού.

1. Vitellius Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t.V/2, Paris 1965, No 1509, p. 337-339.

2. Heinrich Gelzer, Ungetruncnte und wenig bekannte Bistümervereichische der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257, και 2 (1893) 41, 59.

3. Jean Darrouzes, Noticiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1982, σ. 371, 372.

Τάξις τῶν θρόνων τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς Α' 'Ιουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας (μετὰ τὸν «κατακερματισμὸ» τῆς 'Επισκοπῆς Καστορίας):

α) ὁ Καστορίας	α) ὁ Πελαγονίας
β) ὁ Σκοπίων	β) ὁ Διαβόλεως
γ) ὁ Βελεβουσδίου	γ) ὁ Πρέσπας
δ) ὁ Σαρδικῆς ἤτοι Τριαδίτισης	δ) ὁ Καστορίας
ε) ὁ Μαλεσόβης ἤτοι Μοροβισδίου	ε) ὁ Γρεβενού
στ) ὁ 'Εδέσσης ἤτοι Μογλένων	στ) ὁ Μολιτσκοῦ
ζ) ὁ 'Ηρακλείας ἤτοι Πελαγονίας	ζ) ὁ .....
η) ὁ Πισδιάνων	η) ὁ .....
θ) ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρουμνίτισης	θ) ὁ Μογλένων
ι) ὁ Νίσου	ι) ὁ Βοδένων
ια) ὁ Κεφαληνίας ἤτοι Γλαβινίτισης	ια) ὁ Στροβῶν
ιβ) ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης	ιβ) ὁ Σκοπίων
ιγ) ὁ Σιγιδῶν ἤτοι Βελεγράδων	ιγ) ὁ Πολούγου
ιδ) ὁ Βιδίνης	ιδ) ὁ Τριαδίτισης
ιε) ὁ Σιρμίου	ιε) ὁ Ράσου
ιστ) ὁ Λιπενίου	ιστ) ὁ Νήσου
ιζ) ὁ Ράσου	ιζ) ὁ Σθλανιτζης
ιη) ὁ Σελασφόρου	ιη) ὁ Ραβδοβισδίου
ιθ) ὁ Στανιτζης ἤτοι Πελλῶν	ιθ) ὁ Βελεβουσδίου
κ) ὁ 'Ιλλυρικοῦ ἤτοι Καννίνων	κ) ὁ Λιπενίου
κα) ὁ Γρεβενού	κα) ὁ Πρισδαρίου
κβ) ὁ Δεύρης	κβ) ὁ Στρουμνιτζης
κγ) ὁ Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων	κγ) ὁ Καννίνων ἤτοι 'Ιλλυρικοῦ
	κδ) ὁ Δεύρης
	κε) ὁ Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων

Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἐπίσης πότε ἀκριβῶς ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ προήχθη σὲ μητρόπολη. Ἄπὸ ὅ,τι μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεδεών¹ φαίνεται ὅτι μεταξὺ 1592-1619 τὰ Γρεβενά ἦσαν ἔδρα μητροπόλεως.

Ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763-1768) καὶ (1773-1774), τὸ 1767, μετ' ἐπίσημη ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ὑπῆχθη στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μαζὶ μετ' τὶς μητροπόλεις Καστορίας, Πελαγονίας, Βοδενῶν (Ἐδέσσης), Κορυτσᾶς, Βελεγράδων (Βερατίου), Τιβεριουπόλεως (Στρωμνίτης) καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐπισκοπὲς Σισανίου, Μογλενῶν, Μολεσχῶν Πρεσπῶν, Κιτζάβων καὶ Γκόρας². Τὸ σχετικὸ «συνυποσχετικὸ» γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀχριδῶν τὸ ὑπόγραψαν οἱ ἱεράρχες: Καστορίας Εὐθύμιος, Βοδενῶν Γερμανός, Κορυτζᾶς Γεννάδιος, Τιβεριουπόλεως Ἀνανίας, Σισανίου Νικηφόρος καὶ Γρεβενοῦ Γρηγόριος³.

β. Ἱεράρχες (ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες)

Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτες, ποὺ κατέλαβαν τὸν ἐπισκοπικὸ καὶ ἀργότερα τὸν μητροπολιτικὸ θρόνον τοῦ Γρεβενοῦ ἢ τῶν Γρεβενῶν, οἱ πληροφορίες μας εἶναι χασματικές καὶ περιορισμένες, παρὰ τὶς τεράστιες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε γιὰ τὴ συγκέντρωσή τους. Πολλὲς μάλιστα ἀπὸ αὐτὲς ποὺ βρήκαμε καὶ παραθέτουμε εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀμφισβητήσιμες. Τὶς παραθέτουμε ὅμως ὅλες, ἀξιολογώντας αὐτὲς ὅσο μποροῦμε, καὶ ἀφήνοντας σὲ ἄλλους καλύτερη ἐξακρίβωση. Σαφέστερες καὶ διασταυρωμένες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀνάγονται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ' αἰ⁴.

γ. Ἐπίσκοποι

1. Ἰωάννης Κασόχειρος (μεταξὺ 1071-1100). Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «...ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Λέων ὁ Μοῦγγος

1. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Ἐγγραφα Πατριαρχικὰ κ.λ., Κωνσταντινούπολις 1908.

2. Ν. Η. Βαφείδη, Μακεδονία, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα Ἱεροσολύμων», ΙΣΤ', σ. 524-525.

3. Ἀνθίμου Ἀλεξοῦδη, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λ., Κέρκυρα 1858, σ. 103.

4. Σοβαρὰ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη μας εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ μου Χριστοῦ Μ. Ἐνισλείδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθήναι 1950 (εὐφημος μνεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

(Σ.Σ. 1071-1100) εις μίαν εβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»¹.

Τὴν ἴδια πληροφορία ἔχουμε καὶ ἀπὸ ἄλλη κατεύθυνση: «Λογοθέτης ὁ Ἀκροπολίτης λέγει ὅτι εἰς μίαν εβδομάδα ὁ Βουλγαρίας Λέων τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»². Ἀντλῶντας τὴν πληροφορία ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγῇ, τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Βασίλειος Γ. Ἀτέσης, μητροπολίτης πρ. Λήμου³.

2. Κωνσταντῖνος (1186-1187 ἢ 1191-1192). Ὁ V. Laurent μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ποὺ τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ἐπιτίτλου της σβῆσθησαν ἀπὸ τὴν πολυκαιρία καὶ διασώθηκαν τὰ ...ιώτισσα, ἔχουν γραφεῖ δυὸ στίχοι:

«Σκέπεις Πανάγιε τὸν Γρεβενοῦ ποιμένα
Κωνσταντῖνόν με Καβάσιλαν ἐκ γένους»⁴.

3. Νεόφυτος (1398). Ἀναφέρεται στὸν κώδικα Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, φύλλο 192β, ὡς ἐξῆς (Σ.Σ. ἡ ὀρθογραφία εἶναι τοῦ κειμένου): «ἔκειμήθη ὁ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Γρεβενοῦ, ὁ κύριος Νεόφυτος, ἐπὶ ἔτους ,στλζστ (Σ.Σ. 6906 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1398 μ.Χ.) καὶ δεύτερος Χρυσόστομος νέος ἐπὶ ἔτους ,στλζστ (Σ.Σ. 6930 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1422 μ.Χ.), μηνὶ Δεκεμβρίῳ στ'. Καὶ ἕτερος Νεόφυτος ὁ Βλάχος, ἐπὶ ἔτους ,στλθθ (Σ.Σ. 6989 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1481 μ.Χ.)»⁵.

4. Χρυσόστομος (1422). Ἀναφέρεται στὸν πιὸ πάνω κώδικα.

5. Νεόφυτος ὁ Βλάχος (1481). Ἀναφέρεται στὸν ἴδιο κώδικα.

δ. Μητροπολίτες

Ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν προήχθη σὲ μητρόπολη καὶ κατέλαβε τὴ ζ' θέση στὸν πίνακα τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀργότερα, ὁ ἐπίσκο-

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἔ.α., σ. 304.

2. Michaelis Le Quien, ἔ.α., τ. 2, σ. 323, 324.

3. Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, Μητροπολίτου πρ. Λήμου, Ἐκκλησιαστικοὶ κατὰλογοὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Ἀθῆναι 1975, σ. 35.

4. Vitelius Laurent, ἔ.α., τ. V/2, σ. 337-339.

5. Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ' (1910) 15^α, ἀριθ. 104. Τοῦ ἴδιου, Βραχέα Χρονικά, Ἀθῆναι 1932, σ. 45, ἀριθμ. 26. «Echos d'Orient», Revue Trimestrielle d'Histoire, de Geographie et de Liturgie orientales, τόμ. XXXV, Paris 1936, σ. 304, Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, ἔ.α., σ., 35.

πος ἢ μητροπολίτης Γρεβενοῦ ἤλθε στὴ δ' τάξη¹ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., ὁπότε καὶ τὸν τίτλο «ὑπέριμος» πήρε, καὶ στὰ νεότερα χρόνια «Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας» ἐπονομάσθηκε, τίτλο, ποῦ διατηρεῖ ὡς σήμερα².

1. Δ ω ρ ό θ ε ο ς Α' (1528). Σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἰωάσαφ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, μὲ χρονολογία: «ἔτος ζλστ' (7036 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1528 μ.Χ.) μηνὶ Ὀκτωβρίφ λ' (30)», σὰν ἐπαινετικὸ καὶ εὐεργητικὸ ἔγγραφο πρὸς τὸν «τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κύρ-Νικάνορα καθηγούμενον τῆς Ἱερῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος καὶ Θαυματουργοῦ Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τοῦ ἐπὶ κλίον(;) Ζάμπουρτζα», ἀναφέρεται καὶ ὁ «Πανιερώτατος Μητροπολίτης Γρεβενοῦ κύρ-Δωρόθεος»³.

2. Σ υ μ ε ω ν (1538). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁴.

3. Λ ε ό ν τ ι ο ς (1566). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

4. Δ η μ ή τ ρ ι ο ς. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ τὶς ἐξῆς πληροφορίες: «Εἶναι γνωστοὶ (Σ.Σ. ὁ προηγούμενος Λεόντιος καὶ ὁ Δημήτριος) ἀπὸ ἐπιστολῆ τοῦ ὁ Σωφρόνιος (ποιος;) ἀπευθύνει, μετὰ τὸ 1566, πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»⁶.

5. Κ α λ λ ί σ τ ρ α τ ο ς (1592). Ὁ Μανουὴλ Ι. Γεδεών στὰ «Πατριαρχικὰ Γράμματά» του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ τὸ 1592-1619 ἀκμάσας Μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης, ἐκ Κομνηνῶν καταγόμενος,

1. Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, στή σελ. 29: «Κῶδιξ 418

Ἐν τινι νομίμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ἐκτὸς σελίδος τινὸς εὑρεται καὶ τοιαύτη τάξις τοῦ ἰδίου (Σ.Σ. Ἀχρίδος) θρόνου:

αὶ Μητροπόλεις

- Καστορίας
- Πελαγονίας
- Βοδηνῶν
- Γραιβενοῦ
- Βελεγράδων
- Αὐλῶνος
- Στρωμνίτζης
- Κορυτζᾶς
- Διβρῶν

αὶ Ἐπισκοπαί

- Σισανίου
- Μογλενῶν
- Πρεσπῶν
- Κιτζάβων
- Ἰσπατίας
- Βελαατοῦ
- Μολισκοῦ
- Γκόρας
- Ἐλμπασανίου»

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686-688.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986, σ. 21.

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

σπουδαίαν ἀποστολὴν εἰς Ρωσίαν ἀνέλαβε μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν Καλλιστράτου...»¹.

6. Σέργιος Α' (1615-1623). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»².

7. Ἄνθιμος Α' (1623-1624). Ἀναφέρεται στὸ 812 σιγίλιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, ἀπὸ ὅπου πήραν τὴν πληροφορία ὅλοι οἱ νεώτεροι.

8. Ἰωάσαφ (1624). Εἶναι γνωστός ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ (Φεβρουαρίου 1624) τοῦ φιλενωτικοῦ ἐπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας Πορφυρίου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ VIII³.

9. Δανιήλ (1628-1630). Ἀναφέρεται στὸ ἴδιο 812 σιγίλιο, πὺ ἀναφέρουμε πρὸ πάνω.

10. Γαβριήλ Α' (1630-1633). Ἀναφέρεται στὴν «Echos d'Orient»⁴. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, στὸ μοναστήρι τοῦ Σηηλαίου Γρεβενῶν: «Ἀρχιερατεύοντος κυρίου Κυρ-Γαβριήλ, ἐκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάνου Μουράτ ζρμα' (7141 ἀπὸ κ.κ.) καὶ ,αχλγ' (1633 μ.Χ.)».

11. Βησσαρίων (1652). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

12. Γρηγόριος Α' (1668). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» καὶ Gelzer⁶.

13. Κύριλλος Α' Ἰουστινιανῆς [1670-1677(:)]. Οἱ βασικὲς πληροφορίες πὺ διαθέτουμε γι' αὐτὸν προέρχονται ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Σέργιο Σιγάλα⁷.

1. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 22.

2. «Echos d'Orient» ἔ.ἀ., σ. 304.

3. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Β. Γ. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35, ὁ ὅποιος προσθέτει «μεταθεθεὶς εἰς τὴν Ἱεράν Μητρόπολιν Ν. Πατρῶν (Ἵψάτης) ἀπέθανε τῷ αὐτῷ ἔτει».

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304 («Gabriel 1630»).

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 168.

7. Σεργίου Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 23-25 καὶ 98-103. Τοῦ ἰδίου, «Ὅσιος Νικάνωρ», Α', Ἰούλιος 1986, 7, 104-108. Στὸ τελευταῖο φύλλο μιᾶς «Ρημάδας» τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου (Σπυρ. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», ΙΣΤ', 267-268), ἀναφέρεται «...ἐτοῦτο τὸ χαρτί ἦνε τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου γρεβενῶν κυ βεντζηου κυρ κυρίλου ἐκ τῆς χοίου...» καὶ πρὸ πέρα με λατινικὰ στοιχεῖα: «Cuesto libro Are di monsigno Cirillo Arcivescovo Justiniano 1670 Ὀκτωβρίου 15». Καὶ πρὸ κάτω: «Cuesto libro è di Monsign Cirillo Giustiniani Archivescovo di Greveno anno domini 1675». Δεύτερη πληροφορία ἔχουμε: Στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Νικάνωρος τῆς Ζάμπορδας διασώζεται ἓνα σιγίλιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας με ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1677..., πὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς: «Καστορίας Δαβίδ,

14. Παγκράτιος (1676). Ὁ Η. Gelzer¹ ἀναφέρει μὴ περιέργη —γιὰ μᾶς τουλάχιστον—ἐγγραφή: «Ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676, ὑπογραφή Παγκράτιος».

15. Θεοφάνης Α' (1676-1684). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν «Echos d' Orient» μὲ ἔτος 1676² καὶ ἀπὸ τὸν Η. Gelzer μὲ χρονολογία 1767, 1683 καὶ 1684³.

16. Θεοφάνης Β' (1691-1719). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Η. Gelzer μὲ χρονολογίες 1691, 1694, 1695, 1709, 1718, 1719⁴ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀνθίμο Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1691-1719⁵, μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς νεώτερους⁶.

Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1703 ΑΥΓ...ΕΚΤΙΣΤΗ Ο

Σισανίου Λεόντιο, Γρεβενῶν Κύριλλο καὶ Πρεσπῶν Διονύσιο».

Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς προβληματίζει, γιατί, ὅπως ἀναφερόμαστε καὶ πῶς κάτω, ὁ Η. Gelzer (σελ. 117) ἀναφέρει ὅτι: «ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους (:) ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενοῦ καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676», φέρει ὑπογραφή: Γρεβενῶν Παγκράτιος. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν προηγουμένη πληροφορία μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1676 ἔπρεπε νὰ ἦταν ὁ Κύριλλος.

Ἡ χρονική, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιαστική διάσταση σ' αὐτὲς τὶς δυὸ πληροφορίες εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακή καὶ θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ μεσολάβησε καὶ κάποιο ἄλλο ἱστορικό γεγονός, πού ἐμεῖς τὸ ἀγνοοῦμε σήμερα.

Ὅπως δὲ τὸ Κύριλλος δὲν μπορεῖ νὰ παρέμεινε —ἀν παρέμεινε— στὰ Γρεβενά πῶς πέρα ἀπὸ τὸ 1677, ἀφοῦ τὸ πρακτικὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του στὴν Plouines τῆς γαλλικῆς Βρεταννῆς στίς 23 Δεκεμβρίου 1685, γράφει ὅτι: «...παρέμεινε εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὁκτὼ ἔτη...», πράγμα πού σημαίνει ὅτι βρισκόταν στὴ Ρώμη στὸ 1677.

Ἀλλὰ καὶ ἡ περικοπή τοῦ Πρακτικοῦ «...ἀποδημήσαντος (τοῦ Κυρίλλου) μέσα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀγίου Πατρὸς καὶ Πάπα Ἰνοκεντίου ΧΙ... ἀπὸ τὰ πιστοποιητικά ὄλων τῶν θρησκευτικῶν Κανόνων, ἀπὸ τὸ διαβατήριον... καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικήν μου γνώσιν, τοῦ ὑπογράφοντος Ἰωσήφ ντὲ Μπομπονὺ, ἱερεὺς κλπ...», μᾶς δημιουργεῖ πολλὰς ἀπορίες καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν «ἐξορία» του, τὴν αἰτία τῆς «ἐξορίας» του, —ἀν πρόκειται γιὰ ἐξορία— καὶ γιὰ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του, ἐν προκειμένῳ στὴ Ρώμη καὶ ὄχι κάπου ἄλλου.

Τελικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ θέμα τοῦ Κυρίλλου Α' Ἰουστινιάνι, ὅπως καταλήγει στίς ἐρευνητικές του σημειώσεις, πού ἔστειλε ἀπὸ τὴ Ρώμη στίς 21 Δεκεμβρίου 1985 πρὸς τὸν μητροπολίτη Σέργιο καὶ ὁ Henri Vos, Via del Bebuino 149, 00187 Roma-Italia, θὰ ἀπαιτοῦσε περαιτέρω ἔρευνα.

1. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 117.

2. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

3. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 119, 120, 125.

4. Η. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 48, 50, 59, 63, 64, 69, 74, 75, 83, 86, 87, 94.

5. Ἀνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35. Σεργ. Σιγὰ-λα, ἔ.ἀ., σ. 31.

ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΑΛΕΜΟΝΟ ΤΗΣ ΧΟΡΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΙ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΚΥΡ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ...»¹.

Στὸ ἐβδομαδιαῖο περιοδικὸ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ἔτος Γ' στὴν Κωνσταντινούπολη, 8 Δεκεμβρίου 1882, τ. Γ') δημοσιεύονται τρία ἔγγραφα, ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Θεοφάνους, με χρονολογίες 10 Ἀπριλίου 1695, 9 Ἰουλίου 1695 καὶ 12 Ἰουλίου 1691².

17. Χρὺ σ α ν θ ο ς (1720-1728). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Ἀμυγδαλιές (Πικριβενίτσα) Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΛΗΤΟΥ: ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 1728 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 30».

Στὸ παρεκκλήσιο τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιτοίχος ἐπιγραφή: «ΕΣΤΟΡΗΘΥ Ο ΘΗΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΕ ΠΑΝΕΦΥΜΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ...ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΥΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ...ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1720 ΣΕΠΤΕΒΡΗΟΥ 20»³.

Οἱ Ι. Ε. Ἀναστασίου καὶ Β. Ι. Ἀτέσης τὸν ἀναφέρουν με χρονολογίες 1700 καὶ 1720 ἀντιστοιχῶς⁴.

18. Πα ρ θ ἔ ν ι ο ς (1730-1743). Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀλεξοῦδη με χρονολογία 1737-1743⁵. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὄλοι οἱ νεώτεροι.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Λόχη (πρ. Βίτσι) ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ: ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1742, ΙΟΥΝΙΟΥ 2».

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Παναγιά Γρεβενῶν (πρ. Τουρνίκι) ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΕΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ...ΙΟΥΝΙΟΥ Λ' (30), ἈΨΑ' (1730 μ.Χ.).- ΖΣΑΗ' (7238 ἀπὸ κ.κ.)»⁶.

19. Π ρ ὄ χ ο ρ ο ς (1743-1749). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Ἀλεξοῦδη με χρονολογία 1743-1749⁷. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ νεώτεροι.

1. Θ. Κ. Π. Σαράντης, Τὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 166.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 29-31.

3. Αὐτόθι, σ. 31-32.

4. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέσης, ἔ.ἀ. σ. 35.

5. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 32-34.

7. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

20. Μακάριος (1749). 'Αναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν Η. Gelzer με χρονολογία 6 Μαρτίου 1749¹.

21. Σεραφεῖμ [1753-1756(;)]. 'Αναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὸν Η. Gelzer με χρονολογίες 1 Μαρτίου 1753 καὶ 4 Αὐγούστου 1756².

22. Γρηγόριος Β' ὁ Σιατιστεὺς (1759-1767). 'Η «Echos d'Orient» τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1766³. 'Ο Η. Gelzer τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1767⁴. 'Ο 'Ανθιμος 'Αλεξούδης τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1749-1767⁵. 'Όλοι οἱ νεώτεροι δέχονται τὶς χρονολογίες τοῦ 'Αλεξούδη.

Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ χωριῦ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1760 ΣΕΠΤ...ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΠΟΥ ΕΚΤΗΣΤΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ...»⁶.

'Ο Γρηγόριος ὑπογράφει, ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, μαζί με τοὺς μητροπολίτες Καστορίας Εὐθύμιο, Βοδενῶν Γερμανό, Κορυτζᾶς Γεννάδιο, Τιβεριουπόλεως 'Ανανία καὶ Σισανίου Νικηφόρο τὸ συνυποσχετικὸ γράμμα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς 'Αρχιεπισκοπῆς 'Αχριδῶν καὶ τὴν ὑπαγωγή της ὡς μητρόπολης πιά στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁷.

23. Γεννάδιος Α' (1778). Στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Μεσολούρι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΜΕΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΕΡΙΚΛΕΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΩ 1778 ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ ΥΠΟ ΤΩΝ ΟΡΕΣΙΒΕΙΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ ΤΟΣΚΑ* ΚΑΙ ΓΩΓΟΥ* ΕΝΔΟΝ ΔΕ ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΘΗ ΕΠΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ...».

24. Γαβριήλ Β' (1781-1791). Μιά ἐγγραφή στὸ περιθώριο ἐνὸς βιβλίου «Κλιμαξ 'Ιωάννου» στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν λέγει: «1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρ-Γαβριήλ». 'Ο Γαβριήλ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ μιὰ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 'Ιωάννου Προδρόμου στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτου 'Ηλίου

1. Η. Gelzer, ἔ.ά., σ. 107.

2. Αὐτόθι, σ. 109-110.

3. «Echos d'Orient», ἔ.ά., σ. 306.

4. Η. Gelzer, ἔ.ά., σ. 125.

5. 'Ανθ. 'Αλεξούδης, ἔ.ά., σ. 98, 103, 105.

6. Θ. Κ. Π. Σαράντη, ἔ.ά., σ. 168.

7. 'Ανθ. 'Αλεξούδης, ἔ.ά., σ. 105. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ά., σ. 34-47.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν καπετὰν Τόσκα τῆς δημοτικῆς ποίησης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λάβδα Γρεβενῶν. 'Υπῆρξε ξακουστὸς ἀρματολὸς στὸ ἀρματολίκι τῆς Πίνδου, ποὺ εἶχε ἔδρα τὴ Βάλια Κάλντα τοῦ Περιβολίου.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκόγκο Μήσιο ἀπὸ τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν. Πολυτραγουδισμένος ἀρματολός. Πέθανε μετὰ ἀπο βασιανιστήρια ἀπὸ τὸν 'Αλῆ Πασά στὰ Γιάννινα.

τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στὴν κτιτορική ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου) στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΠΡΟΒΑΗΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ... ΕΝ ΕΤΕΙ 1791».

Σὲ σιγίλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), ποῦ διασώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ¹.

25. Ν ε ό φ υ τ ο ς (1792). Μιά ἐγγραφή σὲ μνηαῖο Ἰανουαρίου (ἐκδοση Βενετίας 1768) στὸ μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας ἀναφέρεται στὸν Νεόφυτο: «Ενθύμισις σταν ἐχιροτονήθη αρχιερεὺς ο ἅγιος ἐριθρῶν εἰς τὸ τὸ Γρεβενῶν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου κυρίῳ κυρίῳ αγίῳ Καστορίας 1792 Ἰανουαρίου 30».

Σὲ μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀναφορά καταχωρημένη στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου καὶ Σιατίστης μὲ συντάκτη τὸν Νεόφυτο ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς ποῦ ἐπεξηγοῦν τὴν πιὸ πάνω ἐγγραφή: «περὶ δὲ τὸ ,αψ'β' (1792) ἔτος λ' (30) Ἰανουαρίου μηνὸς ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ἐρυθρῶν παρὰ τε...»². Ὅποτε πῆγε στὴν κανονικὴ του θέση στὴ Σιάτιστα.

26. Γ α β ρ ι ἤ λ Γ' Γ ι ἄ γ κ α ς [1792-1806(;)]. Ἀναφέρεται στὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων στὸ χωριὸ Κρανιά Γρεβενῶν: «Αὐταί αἱ σεβάσμιαι εἰκόναι...ἱστορήθησαν ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου ἀγίου Γρεβενῶν κυρίου Γαβριήλ...εν ἔτει 1802 εν Ἰανουαρίῳ».

Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κριτικὸ πόνημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ν. Α. Βέη ἐπάνω στὸ «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τὸν συγγραφέα της» (σελ. 35):

«Ὁ δεσπότης τῶν Γρεβενῶν... νοματίζεται Γαβριήλ κι ἦτανε γυιὸς τοῦ Γεώργη Γιάγκα, ποῦ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, μάλιστα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα κατοικοῦσε στὰ Γιάννενα. Ἐγγονὴ τοῦ Γεώργη Γιάγκα καὶ πρώτη ἀνεψιὰ τοῦ δεσπότη Γαβριήλ ἦταν ἡ Ξακουστή καὶ πολυτραγουδιμένη κυρὰ-Φροσύνη, πανώρια γυναίκα, μὰ κακοστρατισμένη. Ὁ Γαβριήλ ἦταν στὴν ἀρχὴ δεσπότης Γρεβενῶν, ἔπειτα Ἐπαχτοῦ καὶ Ἄρτας (1810 μῆνας Ὁχτώβρης), ἔπειτα Λάρισας καὶ τελευταῖα γιαννίνων. Κατηγορεῖται κι αὐτὸς γιὰ τὴν ντροπιασμένη διαγωγή του ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ γιὰ ραδιουργίες κατὰ τῶν κληρικῶν».

Ὁ Γρεβενῶν Σέργιος γράφει ὅτι στὰ 1810 μετατέθηκε στὴ Λάρισα

1. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 47-49.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 49-50.

καί ἀπό ἐκεῖ στὰ Γιάννινα, ὅπου καί πέθανε στὰ 1826¹.

27. Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Γ' Σ τ α μ α τ ἑ λ ο υ, Μ π ῖ σ τ η ς (:). Κατὰ τὴ ΘΗΕ (Δ', στ. 800), ὅπως λέγει ὁ μητροπολίτης Σέργιος Σιγάλας, ὁ Γρηγόριος ἔγινε διαδοχικὰ μητροπολίτης Γρεβενῶν, Ἀμισοῦ καὶ Καλλιουπόλεως Μαδύτου. Τὸ 1808 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κορώνης, ὅπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο στὰ 1821. Ἐθνομάρτυς μητροπολίτης².

28. Β α ρ θ ο λ ο μ α ῖ ο ς [1803-1820(:)]. Παρουσιάζεται νὰ ὑπογράφει μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλους 28 ἀρχιερεῖς ὁ Βαρθολομαῖος σὲ Συνοδικὸ Τόμο στὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1806-1808).

Ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῆς ἱστορήσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1819, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σμίξη Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1803. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου πάλι στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ 1820».

Καὶ ὁ Rouqueville πού πέρασε, ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφέρουμε, δυὸ φορές ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ἐκφράζεται μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Βαρθολομαῖο³.

29. Γ α β ρ ἰ ἤ λ Δ' (1820-1822). Μιὰ σημείωση, ἀπὸ ἄγνωστο χέρι σὲ ἓνα μνηαῖο Ἰουνίου, στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν λέγει: «1822 Φεβρουαρίου 14, ἐχάλασαν τὸν Δεσπότη μας ἔξω ἀπὸ τὸ Βράστινο»⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γαβριήλ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού συνεχιζόνταν οἱ ἀγῶνες τῆς παλιγγενεσίας στὸ Βέρμιο καὶ στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὴ Νάουσα. Ἄλλος ἓνας ἐθνομάρτυς μητροπολίτης.

30. Ἄ ν θ ἰ μ ο ς Β' (1827-1831). Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ τῆς συνεχιζόμενης Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, δὲν ἐπληρώθη ἡ ἔδρα ἀμέσως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γαβριήλ καὶ τὸν ἀπαχονισμό τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ὁ Ἄνθιμος ἀναφέρεται στὴ σελίδα 37 τοῦ ἔργου τοῦ Φιλιππίδη «Ἐπανάστασις καὶ καταστροφή τῆς Νάουσας». Τὸν φέρουν μνημένο στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἥλια στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν ἀναφέρεται ὁ Ἄνθιμος μὲ ἔτος 1828. Στὴν ὑπέρ-

1. Χρ. Ἐνισλειίδη, ἐ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλα, ἐ.ἀ., σ. 49-51.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἐ.ἀ., σ. 51.

3. Αὐτόθι, σ. 51-54.

4. Τὸ χωριὸ Βράστινο (σήμερα Ἀνάβρυτα) ἦταν τὸ δυτικότερο τουρκοχώρι τῆς ἐπαρχίης Γρεβενῶν. Γύρω του ὅλα τὰ χωριά ἦσαν χριστιανικά. Βρίσκεται πάνω στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Γρεβενά πρὸς τὰ χωριά τῆς Πίνδου.

θυρη επιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στο ἴδιο χωριό ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΑΝΘΙΜΟΥ: αωκθ' (1829)».

Ὁ Σέργ. Σιγάλας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ἓνα ἔντυπο εὐαγγέλιο, ἐκδόσεως 1803, σώζεται μιὰ ἐγγραφή: «1831 Φεβρουαρίου τρεῖς, Τρίτη, ἀπέθανε ο μακαρίτης ὁ δεσπότης Ἄνθιμος Γρεβενῶν κὲ ἔφεραν τὸν δισπότη ἀπὸ τὴν σέλητζα κὲ τὸν ἔθαψαν. ἤμασταν παπάδες εἴκοσι πέντε μὲ τὸν δισπότη κε δύο ἡεροδιάκονη. Ἐφεραν καὶ τὸν Ψάλτη ἀπὸ τὴν σέλητζα κε ἔψαλεν. Παπαθόδωρος γράφω»¹.

31. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς (1831-1837). Στὶς «Πατριαρχικὲς Πινακίδες» τοῦ Μηναῦ Δ. Χαμουδοπούλου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐξῆς: «Τοῦ Μ. Ἀρχιδιακόπου Γερασίμου κατὰ Φεβρουάριον ἰδ. ε. (1831) ἐκλεγέντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποβιώσαντος Γρεβενῶν Ἀνθίμου»².

Σὲ ἐπιγραφή ποῦ σώζεται στὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, ποῦ ἐκκλησιαστικὰ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν καὶ διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, ἀναφέρεται: «1834, Σεπτέμβριος, ἐξωγραφήθη τὸ ἱερὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπὶ ἀρχιερέως Κυρίου Γερασίμου...»³.

Ἀναφέρεται καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ποῦ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, στὴ συνοικία Βαρόσι ἢ Μητρόπολη Γρεβενῶν. Ἐκεῖνη ἢ ἐκκλησία, ποῦ εἶχε ὑπέροχη ἀγιογράφηση καὶ περίφημο ἐπίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο, πυρπολήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1937, τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυρισμοῦ τῆς. Ἡ ἐπιγραφή ποῦ διασώθηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Ἐνισλείδη ἔλεγε: «...του ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου ἡμῶν δεσπότη κυρ-Γερασίμου καὶ τῶν...1837 Ἰουνίου 3».

32. Ἰ ω α ν ν ῖ κ ι ο ς (1837-1849). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1837 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμο ποῦ πέθανε. Τὸ 1849 μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια γιὰ νὰ διαδεχθεῖ ἐκεῖ τὸν Σωφρόνιο⁴.

Σὲ ἓνα μνηαῖο Μαρτίου στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἀναφέρεται τὸ πολυχρόνιό του: «Ἰωαννικίου τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὑπερτίμου ἡμῶν ἀ-

1. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α. ἔ.ἀ., σ. 54-55. Ἡ Σέλιτσα εἶναι ἡ σημερινὴ Ἐράτυνα, ὅπου βρέθηκε ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἰωαννίκιος (1811-1835) γιὰ νὰ τὸν φέρουν στὴν κηδεῖα τοῦ Ἀνθίμου.

2. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α. ἔ.ἀ., σ. 55-56.

3. Αὐτόθι, σ. 57-58.

4. Αὐτόθι, σ. 57-58.

θέντου καὶ δεσπότη, Πολλά τὰ ἔτη»¹.

Σὲ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Κοσμάτι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «Ἱστορίη... ἐπὶ εἰτος 1847 ἰουλίου 20, ἀρχιερατεύοντος Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ἡωανικίου...».

Σὲ ἄλλη ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν κύρια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, πού καὶ προηγουμένως τὸ ἀναφέραμε, ἀναγράφεται: «ἹΣΤΟΡΙΘΗ... ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ... ΕΠΙ ΕΤΟΣ 1848 ΟΚΤΟΜΒΡΙΟΥ 4».

Τέλος, σὲ μιὰ ἄλλη ἀκόμα, ὑπέρθυρη πάλι, ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ χωριὸ Λόχημη (πρ. Βίτσι) ἀναφέρεται ὁ Ἰωαννίκιος, μὲ ἔτος 1848.

Ὁ Ἄθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού ἔκαμε σὲ δεκατέσσερις κώδικες στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, συντάξε τὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, βασισμένο σὲ ἀμάχητα στοιχεῖα².

Παρόμοια καὶ εὐρύτερη ἔρευνα ἔκαμε γιὰ ὀλόκληρο αὐτὸ τὸ θέμα (τοὺς ἱεράρχες στὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν) ὁ σημερινὸς μητροπολίτης Σέργιος Π. Σιγάλας³.

Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ θὰ στηριχθοῦμε καὶ θὰ ὀλοκληρώσουμε αὐτὸ μας τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι σήμερα, προσθέτοντας καὶ τὰ τυχὸν δικά μας εὐρήματα.

33. Ἄ γ ά π ι ο ς (1849-1864). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1849 ὁ μ. πρωτοσύγκελος Ἄγάπιος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Ἰωαννικίου πού μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πιστικὸ (πρ. Πισκὸ) διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΙΣΤΟΡΙΗ ΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ἈΩΜΘ' (1849) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΡΙΒΙΝΩΝ...».

Στὸ «Σύνταγμα Κανόνων» Ράλλη-Ποτλῆ καὶ στὸ Κεφάλαιο «Τάξις τῶν Θρόνων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» ὁ Γρεβενῶν μνημονεύεται ΟΘ' (79ος) καὶ Ὑπέρτιμος ὁ Ἄγάπιος⁴.

1. Χρ. Ἐνισλειδίη, ἔ.ἀ., σ. 63.

2. Ἄ θ α ν. Γρ. Γ ε ρ ο μ ι χ α λ ο ῦ, Π ε ρ ι γ ρ α φ ῆ δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδικῶν ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του. Ἀθήναι 1980, σ. 131-143.

3. Ἐπισκόπου Σ ε ρ γ ί ο υ Π. Σ ι γ ά λ α, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986.

4. Γ ε ω ρ γ ί ο υ Α. Ρ ά λ λ η - Μ ι χ α ή λ Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱε-

Παρουσιάζεται ακόμα ο 'Αγάπιος να υπογράφει την κατάσταση εισφορών, που άναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, για τὰ χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν με ἡμερομηνία 22 'Ιουλίου 1858.

Ὁ 'Αγάπιος ἀναφέρεται ακόμα σὲ μιὰ σημείωση ἀγνώστου σὲ ἓνα μῆναο 'Απριλίου στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, με ἡμερομηνία «1863 Ἀπριλίου 17». Στὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἐτάφη μετὰ ἓνα χρόνο περίπου ὁ 'Αγάπιος.

34. Γ ε ν ν ἄ δ ι ο ς Β' Πα πα ρ ο ὄ σ η ς (1864-1873). 'Απὸ ἀπλὸς ἱεροκῆρυξ τὸ 1863 καὶ μέσα σὲ ἓνα χρόνο περίπου χάρις στὰ προσόντα του καὶ τῆ δραστηριότητά του ἀνέβηκε ὄλους τοὺς ἱερατικούς βαθμοὺς καὶ τίτλους ἔτσι πὸς στίς 22 Αὐγούστου 1864 ὁ «Μέγας 'Αρχιδιάκονος Γεννάδιος Παπαροῦσης» νὰ χειροτονηθεῖ μητροπολίτης Γρεβενῶν γιὰ νὰ διαδεχθεῖ τὸν 'Αγάπιο πὸς πέθανε.

'Αναφέρεται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καὶ Κοζάνης Εὐγενίου πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με ἡμερομηνία 19 Νοεμβρίου 1872¹. 'Επειδὴ ἔφθασαν στὸν Πατριάρχη ἀνησυχητικὲς πληροφορίες ὅτι ὁ Γρεβενῶν Γεννάδιος εὐνόησε τὴν τότε μόλις παρουσιαζομένη ἀρουμενικὴ προπαγάνδα ὁ Εὐγένιος πῆρε τὴν ἐντελὴ νὰ ἐξακριβώσει τὴν ἀλήθεια. 'Ασπντώντας με αὐτὸ τὸ γράμμα ὁ Εὐγένιος ἀναφέρει ὅτι στὴν ἀρχὴ ὁ Γεννάδιος ἔδειξε κάποια εὐνοια πρὸς τὴν προπαγάνδα, ἀλλὰ ἀμέσως κατόπιν, ὅταν κατάλαβε τοὺς ἀντεθνικούς σκοποὺς τῆς, ἄρχισε νὰ ἀντιδρᾷ με ἐπιτυχία, σὲ συνεννόηση μάλιστα καὶ με τοὺς γείτονες ἱεράρχες.

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ θέμα δὲν ἔληξε εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν Γεννάδιο, γιὰτι ἀντικαταστάθηκε (;) ἀμέσως καὶ δὲν ξέρουμε τί ἀπέγινε.

35. Κ ὄ ρ ι λ λ ο ς Β' ὁ ἀπὸ Περιστερᾶς (1874-1888). Στὸ ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν φυλάσσεται ἡ προσωπικὴ, καθὼς καὶ ἡ ὑπηρεσιακὴ του, ἀλληλογραφία.

Σὲ μιὰ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὸν Προφῆτη 'Ηλία στὸ χωριὸ "Ανοιξη Γρεβενῶν (πρ. Γκρέους) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἔγινε: «εν ἔτει 1877 μῆνι Σεπτεμβρίῳ 22, Ἀρχιερατεῦοντος τοῦ Πανιερωτάτου 'Αγίου Γρεβενῶν Κυρίου Κυρίλλου...».

36. Κ λ ἦ μ η ς ὁ 'Ε σ φ ι γ μ ε ν ἰ τ η ς, ὁ ἀπὸ Δρυϊνουπόλεως (1888-1896). Καταγόταν ἀπὸ τὴν 'Αλβανιούπολη ('Ελβασάν) τῆς Βορείου 'Ηπείρου. Τὸ οἰκογενειακὸ του ὄνομα ἦταν Φολάν. 'Ἦταν πολὺ μορφωμένος κληρικός καὶ ὀνομαστός γιὰ τὴν ἐθνικὴ του δράση. Κινδύνεψε νὰ τὸν

ρὼν κανόνων τῆς Ὁρθοδόξου 'Ανατολικῆς Ἐκκλησίας, τόμοι 6, 'Αθήναι 1852-1856. Ε', σ. 521.

1. Μ α ν ο υ ἡ λ. Ι. Γ ε δ ε ῶ ν, ἔ.ἀ., σ. 118.

κρεμάσουν οἱ ρουμανίζοντες τοῦ Περιβολιοῦ.

Ἐγινε καλόγηρος στή Μονή Ἐσφιγμένου, ἀπό ὅπου πήρε καί τὸ ὄνομα Ἐσφιγμενίτης. Σπούδασε στή Χάλκη. Χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Κλαυδιουπόλεως. Μητροπολίτης Σταγῶν ἀπὸ τὸ 1873-1880. Μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως ἀπὸ 1880-1888.

Ἀπὸ τὸν κώδικά του (500 σελίδες), ποῦ σώζεται στή Μητρόπολη Γρεβενῶν, μαθαίνουμε τὸν βίο του καί τὴν ἀπαράμιλλη δραστηριότητά του.

37. Δωρόθεος Β' Μαμμέλης, ὁ ἀπὸ Σιγῆς (1896-1901). Ἀπὸ τὴν Καλλιπολι καὶ Μάδυτο ἦλθε στὰ Γρεβενά. Μετατέθηκε στὴν Πρέβεζα καί μετὰ διετέλεσε τοποτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

38. Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης ἢ Μάγνης (1901-1910). Γεννήθηκε στὰ 1864 στή Μαγνησία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ 1886 ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Χάλκη. Ἀπὸ τὸ 1892-1896 σπούδασε νομικά στὸ Βερολίνο καί στὸ Παρίσι. Σπούδασε τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα στὸ Λονδίνο. Ἀπὸ τὸ 1896 μέχρι τὸ 1901 δίδαξε νομικά στή Χάλκη ἀπὸ ὅπου τὸν χειροτόνησαν μητροπολίτη Γρεβενῶν.

Ὡς ποιμενάρχης ἐπέδειξε ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα καί ἐθνικὴ αὐταπάρνηση σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Ἄφησε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ ποίμνιό του.

Τὸ 1910-1922 ὑπηρετήσε στή Δράμα. Στὴ Νεοκαισάρεια 1922-1924. Πριγκηπονήσων 1924-1927. Χαλκηδόνος 1927-1932 καί Ἐφέσου 1932-1935.

Ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἔχομε σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ...ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909, Μαρ. 2 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ:Κ: ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ...».

39. Αἰμιλιανὸς Α' Λαζαρίδης (1910-1911). Καταγόταν ἀπὸ τὰ Πέρματα τοῦ Ἴκονίου. Γεννήθηκε στὰ 1877 καί κατακρεουργήθηκε καί ἔπεσε ὑπὲρ πατρίδος στὶς 1/14 Ὀκτωβρίου 1911 ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Αἰμιλιανὸς (πρ. Γκρινιάδες) Γρεβενῶν μαζί μὲ τὸν διάκονό του.

40. Αἰμιλιανὸς Β' Δάγκουλας (1911-1920 καί 1922-1924). Ἐπανεφερε τὸν χριστιανισμὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποῦ οἱ Τοῦρκοι τὴν εἶχαν κάνει τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας, στή συνοικία Σελιὸ τῶν Γρεβενῶν. Μετατέθηκε στὴν Ἐλευθερούπολη.

41. Νικόλαος Παπανικολάου (1924-1933). Εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐθνικὴ δρᾶση. Γεννήθηκε στή Σιάτιστα στὰ 1883. Ἀπόφοιτος τῆς Χάλκης. Τὸ 1913, ὡς πρωτοσύγκελος τοῦ μητροπολίτη Μαρωνείας (Κομοτηνῆς) ἐξορίσθηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καί βασανίσθηκε. Τὸ 1918

χειροτονήθηκε επίσκοπος Νεαπόλεως στην Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ὡς μητροπολίτης ὑπηρετήσε στην Κομοτηνὴ καὶ στην Καισάρεια, ἀπὸ ὅπου τὸν ἐδιώξαν οἱ Τοῦρκοι στὰ 1921. Διορίσθηκε τοποτηρητὴς τοῦ μητροπολίτη Σιδηροκάστρου καὶ στὰ 1924 ἔγινε μητροπολίτης Γρεβῶν. Πέθανε τὸ 1933.

42. Γ ε ρ β ἄ σ ι ο ς Σ ο υ μ ε λ ῖ δ η ς (1934-1943). Γεννήθηκε στὸν Πόντο στὰ 1882. Πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Στὰ 1914 ἦταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ἀπὸ ὅπου τὸν καταδίωξαν οἱ Τοῦρκοι. Πέθανε τὸ 1943.

43. Θ ε ὄ κ λ η τ ο ς Σ φ ῆ ν α ς (1943-1950). Γεννήθηκε στὸν Πειραιά. Ἀπόφοιτος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πέθανε τὸ 1950.

44. Φ ἰ λ ῖ π ο ς Τ σ ο ρ β ἄ ς (1952-1958). Ἀνήγειρε ἐκ βάθρων τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, στὸ Σελιὸ τῶν Γρεβῶν, ποῦ ἦταν τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἰδρυσε τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, τὸ γηροκομεῖο καὶ τὰ μαθητικά συσσίτια. Μετατέθηκε στὴ Δράμα.

45. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς Π α π α ε γ ν α τ ῖ ο υ (1960-1975).

46. Σ ἔ ρ γ ι ο ς Β' Σ ι γ ἄ λ α ς (1976). Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης.

Ε'. Η ΒΡΕΑΝΥΤΗΣ ΗΤΟΙ ΒΛΑΧΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Πρὶν κλείσουμε τὸ θέμα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβῶν, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ «Βρεανύτιδα ἦτοι Βλάχων Ἐπισκοπή». Καὶ τὸ θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, γιὰ αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βλαχοφόνων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πολὺ προκλητικὸ εἶναι, ἀφοῦ κανένας δὲν ἀσχολήθηκε μέχρι σήμερα μὲ αὐτό, ἀπὸ ὅ,τι ἐμεῖς τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀκόμα καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβῶν κατοικοῦν καὶ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἀναλογία πληθυσμοῦ οἱ Βλαχοφῶνοι.

Πρῶτα-πρῶτα τὸ ὄνομα τῆς Ἐπισκοπῆς παρουσιάζεται σὲ τέσσερις μορφές: «Βρεανύτης ἦτοι Βλάχων», «Βρεανότης ἦτοι Βλάχων», «Βρεανόγης ἦτοι Βλάχων» καὶ «Βρεανόγου ἦτοι Βλάχων» Ἐπισκοπή ἢ Ἐπίσκοπος. Κανένα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μᾶς βοηθεῖ στὸ νὰ βροῦμε κάποιον στοιχεῖο γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀν βέβαια ὑπῆρχε κάποια μόνιμη ἔδρα καὶ δὲν ἦταν καὶ αὐτὴ «κινητὴ», ἀφοῦ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πλησιέστερο στὴν προφορὰ τοπωνύμιο ἢ κατοικημένος τόπος πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ποῦ ἀναφέραμε, στὸν ἐλληνικὸ χῶρο

βρήκαμε ὅτι ὑπάρχει χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα Βαγενήτι στὴ Δωδώνη τῆς Ἡπειροῦ.

Ὁ Ν. Α. Βέης ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε περιοχὴ «Βαγενετία» στὴν Ἡπειρο, ποὺ μνημονεύεται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα μέχρι τὸν 16^ο αἰ. Στὸ Νομισματολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν μάλιστα ὑπάρχει μολυβδόβουλο τοῦ Θ' ἢ τοῦ Γ' αἰ., ποὺ ἀνήκει σὲ κάποιον «Εὐτρόπιον βασιλικὸν πρωτοσπαθάριον καὶ ἄρχοντα Βα(γε)νετίας». Καὶ ὁ Ν. Α. Βέης προσθέτει ὅτι κατὰ τὸν 17^ο αἰ. ἄνδρες ἀπὸ τῆ Βαγενετία κατέφυγαν στὶς αὐλὲς τῶν βαρῶνων τῆς Κέρκυρας. Ἦσαν, λέγει, «Ἀτσίγγανοι ἢ Γύφτοι»¹. Καὶ ἔμεις προσθέτουμε, «γιατὶ νὰ μὴ ἦσαν Βλάχοι», ὅποτε τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς παίρνει ἄλλες διαστάσεις καὶ ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα².

«Ἡ Βρεανύτης ἤτοι Βλάχων Ἐπισκοπὴ» ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς κατὰ τὸν 11^ο αἰ. (1057-1081), γιὰ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρῖδων καὶ πάσης Βουλγαρίας³. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἀργότερα ἀναφέρεται στὰ δύο Τακτικά, ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σελ. 272, ὑποσ. 3. Δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ μετὰ τὸν 16^ο αἰ., ἀπὸ τότε ποὺ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε μερικές πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι οἱ Κομνηνοί, ποὺ ἡ ἀπώτερή τους καταγωγὴ ἦταν ἀπὸ τὴν Κασταμονὴ καὶ ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὰ Κόμνα τῆς Θράκης—ἀπὸ ὅπου πῆραν καὶ τὴν προσωνομῖα «Κομνηνοί»—εἶχαν δημιουργήσει συγγενικὲς ἐξ ἀγχιστείας σχέσεις μὲ τοὺς Βλάχους.

Ἴσως ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σχέσης—ἂν βέβαια ὑπῆρξε—καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ δραστηριότης τῶν Βλάχων εἶχε κορυφωθεῖ, τόσο στὴ Βόρειο Θράκη, ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βενιαμὶν ὁ ἀπὸ Τουντέλας⁴, ἴσως ἐπηρεάσθηκαν οἱ Κομνηνοὶ καὶ ἴδρυσαν τὴν Ἐπισκοπὴ.

1. Νικ. Α. Βέης, Βαγενετία, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Β', σ. 794.

2. Ὅτι μποροῦσε νὰ ἔχει καθέδρα τῆ Μοσχόπολη αὐτὴ ἡ ἐπισκοπὴ, γιατί ἡ Μοσχόπολη ἦταν τὸ σημαντικότερο κέντρο τῶν Βλαχοφώνων κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ Μαρτινιανὸς (ἔ.ἀ.) δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ἀντίθετα ἀφήνει νὰ διαφανεῖ σαφῶς ὅτι τῆ Μοσχόπολη τῆ χρησιμοποιοῦσε κατὰ καιροὺς σὰν καθέδρα ὁ ἐπίσκοπος Γκόρας.

3. Νικ. Α. Βέης, Βλάχοι, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Γ', σ. 330. H. Gelzer, Ungedruckte und Wenig Bekante Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1(1892) 257 καὶ 2 (1893) 41, 59, 60.

4. BNZ 2 (1921) 169.

Στάθηκε αδύνατο να βρούμε άλλες πληροφορίες για το πότε ιδρύθηκε και για το πότε καταργήθηκε, όπως δὲν βρήκαμε και ποῦ εἶχε τὴν καθέδρα της¹.

ΣΤ'. ΤΟ ΠΑΖΑΡΙ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΝΟΡΟΥΣ

1. Ὁ Rouqueville στὰ 1806, σὲ μιὰ περιήγησή του στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πέρασε πηγαίνοντας και γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Γρεβενά. Στὴν ἐπιστροφή για τὴν ἔδρα του, στὰ Γιάννινα, ὅπου ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Αἰλλή τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Γρεβενά-Μαυραναίοι-Τίστα (Ζιάκας)-Περιβόλι-Βωβούσα- Γιάννινα².

Στὰ Γρεβενά, περιγράφει, συγκροτήθηκε ἡ συνοδεία του ἀπὸ μουλάρια, ποῦ ἀνῆκαν σὲ «καραβάνι» Βλάχων «κυρατζήδων». Καὶ συνεχίζει: «...ξεκινήσαμε πρῶτοι, στὴν κεφαλὴ τοῦ караβανιού, ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν πολλοὶ ἔμποροι, ποῦ ἐμπορικὲς τους ὑποθέσεις τοὺς καλοῦσαν στὸ Περιβόλι και τὴν Ἄβδέλλα...». Συνεχίζοντας, πιὸ κάτω λέγει: «...ἀκολουθώντας ἕναν παλιὸ δρόμο, ποῦ οἱ ντόπιοι τὸν ἀποκαλοῦσαν Βασιλική ἢ Στράτα και ποῦ κατασκευάστηκε ἐπὶ Τραϊανού, πέρασαμε ἀπὸ τοὺς Μαυραναίους, πόλη ποῦ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ Μαρώνια. Δεξιά, σχεδὸν παράλληλα, παρουσιάζεται τὸ Μαυρονόρος, γνωστὸ χωριὸ ἀπὸ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη ποῦ γίνεται ἐκεῖ».

Πραγματικά, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸ μικρὸ χωριὸ Μαυρονόρος³, ποῦ βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα περίπου δυτικὰ ὅπὸ τὰ Γρεβενά, κάθε ἀνοιξη γινόταν ἐκεῖ μεγάλη ἐμποροπανήγυρη, γεγονός ποῦ ἀπηχοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ, τοῦ Μαυρονόρους, ἔθιμο πανάρχαιο και βυζαντινὸ, ποῦ ποιὸς ξέρει πρὶν ἀπὸ πόσους αἰῶνες εἶχε καθιερωθεῖ, διαρκοῦσε δεκαπέντε σχεδὸν μέρες. Ἄρχιζε Δευτέρα και τελείωνε τὸ μεθεπόμενο Σάββατο.

Ὁ Rouqueville λέγει ὅτι ἀρχιζε μετὰ τὴν ἐαρινὴ ἰσημερία, δηλαδὴ μετὰ τὶς 9 Μαρτίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γινόταν σ' ἐκείνη τὴν ἡμερομηνία για νὰ ψωνίζει ὁ κόσμος για τὸ Πάσχα. Ἄλλοῦ πάλι ὁ Rouqueville λέγει ὅτι γινόταν ἀργότερα, στὶς 30 Ἰουνίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, φαίνεται ὅτι παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποῦ γινόταν ἡ ἄλλη ἐτήσια ἐμποροπανή-

1. Ὁ Ἄντ. Ταχιάος μᾶς παραπέμπει στὸν H. Gelzer (BZ, 2, 1893, σ. 60), ποῦ μᾶς λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά πληροφορία για τὴν καθέδρα τῆς Ἐπικοπῆς.

2. Fr. Rouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820-21, B, VIII, σ. 434-440.

3. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἄγαπίου τοῦ 1858, ποῦ ἀναφέρουμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὸ παρουσιάζει μὲ 24 οἰκογένειες, ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας τοῦ 1692 μὲ 29/4 βαφτιστικά και ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981 μὲ 136 κατοικοῦς.

γυρη, τὸ Κοτζὰ Παζάρ (Μεγάλο Παζάρι), ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω.

Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως, ὅπως καὶ ἡ παράδοση τὸ διαφύλαξε, εἶναι ὅτι τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους» γινόταν μετὰ τὶς 15 Μαΐου (Ἰουλιανὸν Ἡμερολόγιο), γιορτῆ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, πολιούχου τῶν Γρεβενῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», ποῦ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, γινόταν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου καὶ τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» (Μεγάλο Παζάρι), στὸ χωριὸ Βέντζι (σ. Κέντρον), χωριὸ καθαρὰ μουσουλμανικὸ τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ποῦ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ¹.

Τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840-1850, μεταφέρθηκε στὰ Γρεβενά. Τότε πῆρε τὸ ὄνομα «Ἀχιλλης» ἢ «Παζάρι τοῦ Ἀχιλλη», ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου τῶν Γρεβενῶν, καὶ ἀπὸ τότε χωρὶς διακοπὴ γίνεται στὸν «Μερά», ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, στὸ πεδινὸ μέρος ἀνατολικά ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπῖτια τῶν Γρεβενῶν.

Ἄλλοτε, ἐπὶ τουρκοκρατίας, οἱ δημοτικὴ ἀρχὴ τῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν εἶχε κτίσει ἐκεῖ ἓνα τεράστιο τετράγωνο πλῆθον συγκρότημα μαγαζιῶν, σκεπασμένων μὲ κεραμίδια, ποῦ κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἐμποροπανηγύρης τὰ νοίκιαζε στοὺς ἐμπόρους ἐκείνους, ποῦ τὸ ἐμπόρεμά τους εἶχε ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες.

Τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» ἢ τὸ «Παζάρι τῶν Βεντζίων», ποῦ εἶχε θεσπισθεῖ πιθανότατα γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ καθαρὰ τοὺς Τούρκους, στὰ 1928 μεταφέρθηκε καὶ αὐτὸ στὰ Γρεβενά. Γίνεται καὶ αὐτὸ στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπου καὶ ὁ «Ἀχιλλης», στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου—τότε «ποῦ κατεβαίνουν οἱ Βλάχοι ἀπὸ τὰ βουνά»—καὶ πῆρε τὴν προσωνυμίαν «Χινοπωρινὸ Παζάρι» ἢ «Χινοπωρινὸς Ἀχιλλης». Ἡ γενικὴ μορφή αὐτῶν τῶν «παζαριῶν» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ γινόταν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως μὲ μεγάλῃ γλαφυρότητα τὰ περιγράφει ὁ Φαίδων Κουκουλές².

Ὅπως δὲποτε τὸ μικρὸ Μαυρονόρος στὶς δεκαπέντε αὐτὲς μέρες μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ πολύχρωμη, πολυάνθρωπη καὶ πολυθόρυβη πο-

1. Ἡ περιοχὴ Βεντζίων περιλάμβανε τότε 24 χωριά: Παλιόκαστρο, Βαῖπες (Δαφνερὸ), Ἐξαρχος, Βάρσια (Βάρης), Κοπρίβα (Κνίδη), Σαδοβίτσα (Μικροκλεισούρα), Λουτσίσιο (Λαγκαδιά), Γκουστόμ (Πόρος), Βούρμποβο (Ἰτέα), Ράτσι (Ἀγάπη), Πισκὸ (Πιστικόν), Παλαιοκόπριβα (Παλαιοκνίδη), Κολοκυθάκι, Πυλωρί, Τόριστα (Ποντινὴ), Σφίλτσι (Χρῶμιον), Παλαιοχώρι, Σαρακίνα, Γουρνάκι (Νεοχώρι), Χωλένιστα (Δίπορον), Τουρνίκι (Παναγιά), Βέντζι (Κέντρον), Ἀγαλαῖοι, Νισινίκος (Νησί).

2. Φαίδωνος Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, Ἀθήνα 1949, τ. Γ', σ. 270-283.

λιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντήρια, τσαρδάκια από κλαδιά και πάγκους.

Τά λίγα χάνια του χωριού βογοϋσαν από τὸν πολὺ κόσμον, τοὺς σπαχήδες, τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς ἀγάδες, ἐνῶ οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι, ποὺ πάνοπλοι καὶ καταστόλιστοι μὲ τὰ ἀσημένια τσαπράζια τοὺς ἔρχονταν στὸ πανηγύρι, προτιμοῦσαν τὴ φιλοξενία τῶν κατοίκων, ποὺ ὅλοι τοὺς ἦσαν χριστιανοί.

Οἱ ζαπτιέδες καὶ οἱ τζανταρμάδες, ντυμένοι μὲ τὰ γιορτινὰ ἐπίσημα καφτάνια καὶ τὰ φρεσκοσιδερωμένα φέσια τους, τριγυρνοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τηρήσουν τὴν τάξη, καμαρώνοντας ἐπιδεικτικὰ τὰ σήματα τῆς ἐξουσίας τους σὰν «γύφτικα σκεπάρνια». Ὁ τσαούσης τους (λοχίας), ποὺ ἦταν καὶ διοικητὴς τους, εἶχε στήσει τὸν πάγκο του σ' ἓνα καλοκαμωμένο τσαρδάκι, ἀπὸ ὅπου, φορώντας τὸν μανδύα τοῦ σουλτανικοῦ μεγαλείου, παραστεκόταν καὶ ἐπιτηροῦσε γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης.

Δίπλα ἀπὸ τὸ σταρδάκι τοῦ τσαούση στέκονταν τέσσερα σημαντικὰ ὄργανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ παζαριοῦ.

Ἐκεῖ κοντά, σ' ἓναν πάγκο, βρισκόταν ὁ «φορατζής» ἢ καλύτερα νὰ ποῦμε ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ φόρου πωλουμένων ζώων—τὸ «βερκι» ὅπως τὸ ἔλεγαν—ποὺ σὲ κάθε πώληση εἰσέπραττε τὸ δικαίωμα φόρου τοῦ Κράτους καὶ παρέδιδε στὸν ἀγοραστὴ μιὰ ἀπόδειξη—ἓναν «τεσκερέ»—ποὺ ἦταν καὶ τὸ πιστοποιητικὸ νόμιμης κατοχῆς τοῦ ζώου. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἢ φορολογία ἀφοροῦσε τὰ μεγάλα ζῶα, ἄροτριῶνα ἢ μῆ, γιὰτὶ γιὰ τὰ αἰγοπρόβατα ὑπῆρχε ἄλλη διαδικασία.

Ὁ «κανταρτζής» εἶχε τὸ «ἀλφαδιασμένο» ἀπὸ τὸ Κράτος καντάρι του στὸν ὦμο του, γιὰ νὰ ἐλέγξει μὲ αὐτὸ τὸ σωστὸ ζύγισμα κάθε ἐμπορεύματος, ποὺ ὁ ὁποιοσδήποτε ἀγοραστὴς, πληρώνωντας τὰ «κανταριάτικα», θὰ διαπίστωνε τὸ σωστὸ ζύγι τῆς παλάντζας ἢ τῆς πλάστιγγας τοῦ πωλητῆ.

Ὁ «σταμπολῆς» ἢ «σταμπολτζής» ἔκαμε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «σταμπόλι» του, ποὺ ἦταν ἓνα κυλινδρικό ξύλινο ἢ σιδερένιο δοχεῖο, στὸ μέγεθος περίπου ἑνὸς σημερινοῦ δοχείου πετρελαίου, ἐλεγμένο ἀπὸ τὸ Κράτος γιὰ τὴ χωρητικότητά του μισοῦ κοιλοῦ. Τὸ κοιλὸ πάλι, ποὺ εἶχε δυὸ σταμπόλια, ἦταν ἡ μονάδα χωρητικότητος καὶ πωλήσεως γιὰ τὰ δημητριακὰ καὶ μερικὲς φορὲς καὶ γιὰ τὰ ὄσπρια. Τὸ ἓνα κοιλὸ, δηλαδή τὰ δυὸ σταμπόλια, ζύγιζαν 22-24 ὀκάδες σιτάρι, ἀνάλογα μὲ τὴ σκληρότητα του, 20-22 ὀκάδες βρίζα (σίκαλη) ἢ καλαμπόκι ἢ ὄσπρια καὶ γύρω στὶς 20 ὀκάδες κριθάρι ἢ βρώμη¹.

1. Ἡ συνθήκη τοῦ νὰ πωλοῦνται τὰ δημητριακὰ κ.ἄ. μὲ μέτρο τὸ κοιλὸ συνεχί-

Ὁ «σταμπολής» ἤλεγχε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τῆ χωρητικότητα τῶν προϊόντων ποὺ πωλοῦνταν, ἂν τὸ ζητοῦσε ὁ ἀγοραστής, γιὰτι αὐτὸς πλήρωνε καὶ τὸ σχετικὸ «σταμπολιάτικο». Γέμιζε ὡς τὰ χεῖλη τὸ σταμπόλι του, τὸ κουνοῦσε γιὰ νὰ κατακαθίσει καλὰ τὸ προϊόν καὶ μετὰ μὲ τὴν «κόφτρα», μιὰ εὐθύγραμμη ξύλινη πῆχη, τὸ ἴσιωνε ἀπὸ χεῖλος σὲ χεῖλος.

Τέλος ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐνοικιαστής τοῦ «φόρου ἐκθέσεως»—τοῦ «κομμερκίου» τῶν Βυζαντινῶν—ποῦ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔσοδα τοῦ Κράτους ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐμποροπανηγύρεις.

2. Ἡ προετοιμασία τοῦ παζαριοῦ ἄρχιζε ἀπὸ πολλὰς μέρες πρὶν.

Τὰ περίφημα Σιατιστινὰ, Περιβολιώτικα καὶ γενικὰ Βλάχικα καρβάνια, κουβαλοῦσαν τοὺς πανηγυριῶτες καὶ τὴν πρῶμῆ ἀπὸ ἄκρι κόσμου.

Οἱ Σιατιστινοὶ κουντουράδες καὶ παπουτσηδες ἔφερναν τὰ παπούτσια καὶ τὰ κορδέλια, τὶς παντοῦφλες, τὰ πασοῦμια καὶ τὰ τερλίκια, ποὺ μαστόρευαν στ' ἀργαστήρια τοὺς περίφημοι τεχνίτες, ποὺ ἔμαθαν τὴν τέχνην στὴ Βιέννην καὶ στὴ Βουδαπέστη, ἐνῶ τὰ γιαννιώτικα κόκκινα τσαρούχια ἢ τὰ μαῦρα καρφωτὰ, μὲ τὶς τρίχινες ἢ τὶς μάλλινες ἢ τὶς μπρισιμένιες φοῦντες καὶ τὰ σελάχια μὲ τὶς πολλὰς δίπλες, τὰ ἔφερναν οἱ Γιαννιώτες ἀπὸ τὴν Ἡπειρο.

Κοζάνιτες ταμβακάδες, χαλκιάδες καὶ κουνδουνάδες, κουβαλοῦσαν τὰ πετσίᾳ τους, ποὺ τὰ ἀργάσθησαν στὰ ταμπάκικὰ τους, σὲ φασκιῆς βοδινῆς ἢ γουρουνίσσιες, γιὰ τὰ τσαρούχια ἢ τὰ γουρνοτσάρουχα τῶν χωρικῶν, τὰ χαλκώματα, τὰ κυπριά, τοὺς κύπρους καὶ τὰ κουνδούνια, τὰ τσοκάνια καὶ τὶς μπίκες, τὶς γάστρες, τὰ γκιούμια, τὰ μπρίκια, τὰ χαβάνια, τοὺς τετζερέδες, τὰ τηγάνια, τὶς κουτάλες, τοὺς ταβιάδες, τὰ ταψιά, τὰ σινιά, τὰ λεγγέρια, τὰ κακάβια καὶ τὰ μπακράτσια, τὰ μπρούντζινα θυμιάτᾳ, τὰ μαγκάλια τὰ μπρούντζινα καὶ τὰ σιδερένια.

Πανικὰ, χασέδες καὶ κάθε εἶδους μαλιφατούρα, ἀλατζάδες γιὰ τ' ἀντεριά καὶ καφτάνια, ἄσπρα γιὰ φουστάνελες καὶ πουκαμίσεις, ντράδες γιὰ παλτὰ ἀπὸ τὴ Φραγκιά, μεταξωτὰ μαντήλια καὶ τσεμπέρια ἀπὸ τὴν Μπρούσα γιὰ τὶς ἀρχόντισσες καὶ μαῦρα μπαμπακερὰ γιὰ τὶς φτωχῆς, φέλπες καὶ στόφες καὶ βελούδα, μπρισίμια καὶ γαιτάνια γιὰ τὰ σιγκούνια καὶ τὶς σάρικες, σιρίτια, κουμπιὰ καὶ ζάβες, βελόνια καὶ σακοράφες, λογιῶν λογιῶν, ἔφερναν οἱ πρῶματευτάδες Μοσχοπολίτες, Γιαννιώτες καὶ Ζαγορίσιοι. Ἐφερναν ἀκόμα φέσια, λογιῶν λογιῶν. κόκκινα καὶ ἄσπρα, γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοῦς, Τούρκους καὶ Γραικοῦς, Βλάχους καὶ Ἀρβανίτες,

σθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὅταν ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ σιγὰ σιγὰ στὴν ὀκά, γιὰ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως στὸν Μεσοπόλεμο.

σαρίκια για τούς μπέηδες, τουρμπάνια άσπρα για τούς χοτζάδες, ιμάμηδες και μουεζίνηδες, σαλβάρια και γιασμάκια και φερετζέδες για τις χανούμισσες και ζουνάρια άσπρα και κόκκινα ριγωτά.

Οί Γκέγκηδες από την Ντίμπρα και από τὸ Καλκαντελέν, με τὰ καφετιά πουλτούρια και σαλβάρια τους, κατάφορτα από κεντήματα με σιρίτια, τὸ φαρδὺ άσπρο ζουνάρι και τὸ άσπρο μικρὸ φέσι, έδιναν και έπαιρναν με τὸς χαλβάδες τους, τὸν ταχινένιο, τὸν σουσαμένιο, τὸν μαυρο μελάτο και τὸν άσπρο καρυδάτο, τὰ σερμπέτια τους και τὸς μπακλαβάδες τους, τὸ σάμαλι, τὰ καταίφια τους, τὰ μπιμπλιά και τὰ ζαχαρομπίμπελα και τὰ ζαχαράτα, τὰ κοκοτσέλια στὸ ξυλάκι και τὰ μήλα τὰ καραμελωμένα. Άλλοι από αὐτοὺς τριγυρνοῦσαν μέσα στοὺς παζαριῶτες με «μαστίχα» πάνω σ' ένα μεγάλο ξύλο, σάν φουρνόξυλο, πὸ με ένα μετελίκι ίκανοποιοῦσαν ὅλα τὰ μικρά.

Στὴ σειρά, παρακάτω, οί Μηλιῶτες βαϊνάδες άράδιαζαν τὴν πραγματεία τους, τὸς κάδους, τὸς τάλαιρους και τὴς βιδούρες, τὴς καρδάρες, τὴς σκάφες και τὴς κοπάνες, τὸς κόπανους, τὰ βαρέλια και τὰ βαρελάκια για κρασί και για νερὸ, τὴς βουτσέλες και τὰ βουτσελάκια, τὴς τσότρες και τὴς κόφες για τὸ κρασί, τὰ κλειδοπίνακα, τὰ γουδιά για σκορδοστούμι και για σκορδαλιά, τὰ ξυλοκούταλα, τὴς άγκλίτσες, τὴς ρόκες για γνέσιμο, τὰ άδράχτια και τὰ σκαλιστὰ πυξαρένια σφοντύλια, τὴς άνέμες, τὰ τυλιγάδια, τὰ τσικρίκια, τὰ άντιά, τὸς άργαλειούς, τὴς σαίτες, τὰ ξυλόχτενα, τὴς πατήστρες, τὰ καρούλια και τὸς σοφράδες.

Οί Μπραζιῶτες (από τὴ Μπρυάζα, τώρα Δίστρατο) έφερναν κατράμι για μαντζούνια και για τὰ νύχια τῶν μουλαριῶν, दाδι για προσάναμμα και για φέξη, στειλιάρια για τσεκούρια, για δικέλια και για τσάπες και πιὸ μεγάλα για κοσιές, διχούλια και τριχούλια για τὸ χορτάρι και τὰ δεμάτια, ξυλόφτυαρα για τὸ λίχνισμα, μαγκοῦρες και βέργες για τὴς άγκλίτσες και για τὴς φ'κέντρες.

Οί σιδεράδες, οί «γύφτοι», από τὰ Γρεβενά και από τὸ Βοδεντσικό (Πολυνέρι), είχαν ὕνια για τὰ ξυλάλετρα, λελέκια και δρεπάνια και κοσιές για τὰ τριφύλλια και τὰ κοφτολίβαδα, τσουγκράνες και σκεπάρνια, σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια και ροκόπουλα, φτυάρια, λισγάρια και τσάπες και δικέλια για σκάψιμο, μασιές και φτυαράκια για τὸ τζάκι, πυροστιές και φεγγίτες και λογιῶν λογιῶν σιδερόβέργες για τὰ παράθυρα και μεγάλες κλειδαριές για τὴς πόρτες και τὰ κουφώματα, σιδερομάνταλα και ριζέδες, πέταλα και καρφιά και άλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια για τὴς ρόδες τῶν βοίδοαμαξῶν, τσέρκια για τὰ βαρέλια και «κουτσούς» για τὰ ὕδροπρίονα. Είχαν άκόμα δόκανα και παγίδες για τὰ ζουλάπια, λύκους, άλεποῦδες, τσακάλια κ.ά.

Οί Βλάχες έφερναν τὴς βελέντζες τὴς χρωματιστές, τὴς φλοκάτες και

τις ντόγκες και τὰ κρουστά κιλίμια, τὰ σαΐσματα ἀπὸ τραγόμαλλο, τις τέντες τις ὑφαντές, τις πολύχρωμες μὲ ὑφαντὰ σχέδια, μπάντες και μπατανιές γιὰ τὸν τοῖχο και προσκέφαλα γιὰ τὸ κρεβάτι και τὸ μεντέρι, τὰ δίμιτα δίκλωνα και τρίκλωνα, ἄσπρα, μαῦρα και λουλακίσια, τὰ σαμαρσκοῦτια, τὰ κατασάρκα, τις φανέλες, τις λιάρες κάπες ἀπὸ τραγόμαλλο, τὰ μαῦρα ταλαγάνια, τὰ χολέβια και τὰ τραγομαλλίσια σακιά, τις φλοκοτὲς σάρικες, ἄσπρες και μαῦρες, και τὰ σιγκούνια, τὰ μάλλινα τσουράπια, ἀνδρικὰ ἄσπρα και μαῦρα και γυναικεῖα πολύχρωμα μὲ τις παρδαλὲς τις πούλιες στὸν ἀστράγαλο.

Οἱ Τρικαλινοὶ ἔμποροι κουβαλοῦσαν μαλλιὰ και ἄρνοπόκια, κωλόκουρα και τραγόμαλλα, λανάρια, μιτάρια και χτένια τοῦ ἀργαλειοῦ.

Οἱ Συρρακιώτες, οἱ Κλεισουριώτες και οἱ Νεβεσκιώτες χρυσοῖκοι, σὲ ἄλλη μεριά, ἀράδιαζαν τὰ χρυσαφικά τους και τὰ ἄσημικά τους, καδένες και μαργαριτάρια, γκιορντάνια ἀπὸ φλουριά βενέτικα ἢ τούρκικα, γιὰ τὸ φέσι και τὸ στήθος τῶν γυναικῶν ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια γιὰ τὸ λαιμὸ τῆς νύφης, σκουλαρίκια μαλαματένια ἢ ἄσημένα ἢ φλωροκαπνισμένα, δαχτυλίδια μὲ διαμάντια και μπριγιάντια και μὲ τοπάζια και ρουμπίνια και ζαφίρια. Μπιλιτζίκια μαλαματένια και ἄσημένα, λογιῶν λογιῶν, μὲ πλάκες κι ἄλλα μὲ πέτρες κι ἄλλα ἀπὸ ἄσημένιες ἄλυσίδες, ἄσημένα κουμπιὰ γιὰ τὰ τσικέτα τῶν γυναικῶν, πεντάδιπλες ἄσημένιες ἄλυσίδες γιὰ τὶς ἀρχόντισσες, ποὺ τις ἔδεναν μπροστά, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ζῶνες συρματένιες, ἄσημένιες ἢ φλωροκαπνισμένες, μὲ μεγάλους τοκάδες μπροστά. Εἶχαν ἀκόμα τοῦ κόσμου τ' ἄσημικά γιὰ τοὺς ἀρχόντους και τοὺς καπεταναίους, ἄσημένα τσαπράζια, σταυρωτὰ, μὲ πλάκα τὸν Ἅι-Γιώργη καβαλάρη στὸ στήθος, παλάσκες ἄσημένιες γιὰ τὰ βόλια και γιὰ τὸ μπαροῦτι, ἄλυσίδες μὲ σουγιάδες ἄσημένιους, καλαμάρια ἄσημένα μὲ τὴν πένα μέσα, ποὺ ἔμπαιναν στὸ σελάχι, και χίλια δυὸ ἄλλα στολίδια γιὰ ἄνδρες, γυναῖκες και κορίτσια. Εἶχαν ἀκόμα και εικονίσματα ἄσημένα, χέρια και πόδια ἄσημένα και πολλὰ ἄλλα γιὰ τάματα...

Οἱ Σαμαρινιώτες μαχαιράδες και τουφεκτοῆδες πιὸ πέρα εἶχαν ἄπλωμένα στὶς τάβλες τους λογιῶν λογιῶν σουγιάδες τῆς τσέπης μαυρομάνικους ἀπὸ κέρατο τράγου ἢ κριαριοῦ, μαχαίρια γιὰ τὶς νοικοκυρὲς και γιὰ τοὺς χασάπηδες και κάθε εἶδους μαχαίρια και χαντζάρια, μεγάλα και μικρά, γιαιατάνια μὲ ἄσημοκεντημένη λαβή, πάλες και πιστόλες, μὲ φηκάρια φλαμουριάς και δεσίματα συρματένια. Εἶχαν ἀκόμα οἱ τουφεκτοῆδες και ντουφέκια και τρομπόνια τῆς ἐποχῆς, ὄλα γιὰ τοὺς κλέφτες και τοὺς ἀρματολούς.

Πιο ἐκεῖ, οἱ τεχνίτες σαμαράδες ἀπὸ τὸ Βελεστίνο ἀράδιαζαν τὰ σαμάρια γιὰ ἄλογα, μουλάρια και γαῖδούρια, μὲ σταυροὺς και κίτρινα καρφιά γιὰ στολίδι, σέλες ἀπὸ βιδέλο ἢ χοιρινὸ δέρμα γιὰ τοὺς μερακλήδες

καβαλάρηδες, καπίστρια και γκέμια με μπρισμιένιες φούντες και χάντρες παρδαλές για τους μπέηδες, τους σπαχήδες και τους άρματολούς, χαλινούς και ζιγκιά μπρούτζινα και σιδερένια, τριχιές για φόρτωμα, κιουστέκια για τὸ ραβάνι τῶν ἀλόγων και δόκανα για τὸ περδίκλωμα τῶν ζωντανῶν, για νὰ μὴν ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸν αὐλαγὰ τοῦ σπιτιοῦ.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι και οἱ τσιγγάνες, ποὺ πουλοῦσαν καλάθια και καλαθάκια, ἀπὸ καλάμια και λυγαριές ἢ και ἰτιές, πανέρια και κανίστρες για τὴν πλύση τῆς νοικοκυρᾶς, κοφίνια, κόφες και κουσιόρες για τὸν τρύγο, σίτες συρματένιες για τὸ ἀλεύρι τοῦ ψωμοῦ και μεταξωτὲς κρησάρες για τίς λειτουργιές, κόσκινα και δρυμόνια για τὸ λίχνισμα.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι σὲ κάποια ἄκρη ἐκεῖ στήνονταν και ὁ σιδερωτής, ποὺ σιδέρωνε τὰ στραπατσαρισμένα φέσια τῶν ἀγάδων, γιατί τὰ φέσια τους οἱ χριστιανοί, ὄχι μονάχα δὲν τὰ σιδέρωναν, ἀλλὰ και τὰ τσάκιζαν στραβὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ μεριά, ὅπου κρεμόταν και ἡ φούντα, ἔτσι για μεράκι.

Στὴ συνέχεια πιὸ πέρα οἱ χωριάτες ἄνοιγαν τὰ σακιά τους με τὰ γεννήματά τους, ποὺ εἶχαν για πούλημα, σιτάρι, καλαμπόκι, σμιγὸ, σίκαλη-βρώμη, κριθάρι και κάθε εἶδους ὄσπρια, ἐνῶ πολλὲς γυναῖκες ἔφερναν κανένα τουλούμι τυρὶ ἢ βούτυρο ἢ μπάτζιο, ἐνῶ ἄλλες κουβαλοῦσαν τὰ κοτόπουλά τους και τὰ αὐγά τους.

Πιὸ πέρα, λίγο πιὸ μακριά, στὸν Μερά, ἀπλώνονταν τὸ «Ἄτ Παζάρ», τὸ «Ἀλογοπάζαρο», ποὺ δὲν ἦταν μόνο ἀλογοπάζαρο, ἀλλὰ παζάρι για κάθε εἶδους ζῶο.

Ἐκεῖ μπορούσε ὁ καθένας νὰ ἰδεῖ και νὰ διαλέξει μουλάρια ἀπὸ τὴ Λιαπουριά με στρογγυλὰ καπούλια, δυάρικα και τριάρικα, σαμαρωμένα και ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα ἀπὸ τὴ Βέροια, ἀγελάδια, δαμάλια και μοσχάρια ἀπὸ τὴ Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνὴ), ἄλογα βαρβάτα και ἀβάσταχτα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία και γαῖδούρια Κυπραῖικα, βαρβάτα για νταμάρι και πολλὰ πρόβατα, ἀρνιά, γίδια και κατσίκια για «ἔχω» και για κρέας. Εἶχαν ἐκεῖ ἀκόμα γουρούνια, σκρόφες και γκουτσούνια για πάχυνση και σφάξιμο τὰ Χριστούγεννα.

Μέσα στὸ «Ἄτ Παζάρ» τριγυρνοῦσαν οἱ τσαμπάσηδες με σπιρούνια στὰ κορδέλια τους, ποὺ και τότε, ὅπως και σήμερα, οἱ περισσότεροί ἦσαν γύφτοι (ἀτσιγγανοί).

3. Σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ παζαριοῦ ἦσαν στημένα ἕνα σωρὸ τσαρδάκια ἀπὸ κλαδιὰ για σκιά, με ψησταριές και πάγκους και τραπέζια ἀπὸ σανίδια «ἄκρες» για νὰ κάθεται και νὰ σερβίρεται ὁ κόσμος.

Ἐκεῖ, ποὺ τελείωνε τὴ δουλειὰ του, ξεπουλοῦσε και πῶνιζε, πῆγαινε ἐκεῖ για νὰ πάρει μεζὲ κοκορέτσι ἢ νεφραμιὰ ἢ κανένα πλευρὸ

καί νά πιεῖ Σιατιστινὸ ἢ Ζαλοβίτικο ἢ Σπηλιώτικο κρασί, κόκκινο ἢ μαύρο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λαλοῦσαν τὰ ὄργανα. Κι ὅταν πολλοὶ ζῶηροὶ ἔρχονταν στὸ κέφι, ἄρχιζε ὁ χορὸς, ποὺ συνεχιζόταν ὅλη τὴ νύχτα.

Οἱ ἀγάδες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε ἡ θρησκεία τους νὰ πίνουν οἶνοπνεύματα, προτιμοῦσαν νὰ παίρνουν τὸν «καῖβέ» τους «τσὸκ σεκερλή» καὶ «τσὸκ καῖμακλή» καθισμένοι κατάχαμα σταυροπόδι στὶς κλαδαριές, ποὺ καφετζήδες Τούρκοι ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ μεγάλη μαστοριά ἔψηναν.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ τὰ δροσιστικά, κρύο νερὸ καὶ αὐτοσχέδιο πολύχρωμο «μπούζι» ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Χαρακτηριστικὸ ἦταν τὸ φυσικὸ χιόνι, ποὺ σὲ τραγομαλλίσι σακιά κουβαλοῦσαν ὅλη νύχτα οἱ Σπηλιῶτες καὶ οἱ Τιτσιῶτες ἀπὸ τὰ χωριά τους, βγάζοντάς το ἀπὸ τὶς τρύπες τῶν βράχων τοῦ Ὁρλιακα καὶ τὸ πουλοῦσαν ἕνα μετελίκι τὴν τσιάφκα.

Τὴ δευτέρα ἐβδομάδα, ποὺ σχολοῦσε τὸ «Ἄτ Παζάρ», ὁ κόσμος ὄλος γλεντοῦσε, ὅσο μποροῦσε. Καὶ τὶς χρονιές ποὺ εἶχαν ἠσυχία, γιατί τὶς περισσότερες φορές εἶχαν «άνταρσίες», καὶ ἡ γῆς ἔφερνε καλὴ σοδειά, οἱ πρματευτάδες ἔκαμναν χρυσές δουλειές καὶ ὄλος ὁ κόσμος ἔφευγε εὐχαριστημένος.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ἀγιάνης*, ό: Τοπικός εκπρόσωπος του σουλτάνου και έλεγκτής στα τοπικά κρατικά όργανα. Άπό ό,τι ξέρουμε, στη Δυτική Μακεδονία ύπήρχαν άγιάνηδες στα Γρεβενά, στο Λιψίστι (Νεάπολις), στην Καστοριά, στα Σέρβια, στη Μπίγλιστα και στο Καϊλάρ (Πτολεμαΐδα).
- ἄκρες* (σανίδια), οί: «Σανίδια ἄκρες» έλεγαν τὰ σανίδια που έβγαιναν από τὸ ὀρθογώνισμα του κορμού του δένδρου. Άπό τὴ μιὰ της πλευρά ἢ «ἄκρη» ἦταν ἐπίπεδη και από τὴν ἄλλη κυρτή, ὅπως ὁ φυσικός κορμός του δένδρου. Οί καλύβες τῶν πριονάδων μέσα στα δάση και πολλά σπίτια σὲ ὄρεινά χωριά τὰ σκεπάζουν με «ἄκρες» κερφωμένες ἐναλλάξ, ἔτσι που τὸ κυρτὸ μέρος νὰ εἶναι πάντοτε ἀπὸ πάνω για νὰ κυλοῦν τὰ νερά τῆς βροχῆς.
- ἀνέμη*, ἢ: Τὸ σπιτικό ἐκείνο σύνεργο που χρησιμοποιοῦν οί γυναῖκες βάζοντας πάνω του τὴν κούκλα του νήματος που θέλουν νὰ κουβαριάσουν.
- ἀνταρσία*, ἢ: Με αὐτὴ τὴ λέξη χαρακτηρίζαν κάθε ἐμπόλεμη κατάσταση που ὀφειλόταν εἴτε σὲ πόλεμο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε σὲ ἐπανάσταση, εἴτε και σὲ ἐπιδρομὴ Ἑρβανιτᾶδων.
- ἀντιοί*, τό: Ἑνδρικό ἐξωτερικό ροῦχο (σὰν τὸν χιτῶνα τῶν ἀρχαίων), μέχρι σχεδὸν τὸν ἀστράγαλο. Ἐκλείνει μπροστὰ με πλατιά ἀναδίπλωση. Εἶχε κουμπιά ὡς τὴ μέση, ὅπου ζωνόταν τὸ ζουνάρι, που ἀνάλογα με τὴν πολυτέλειά του ἔδειχνε και τὸν βαθμὸ τῆς κοινωνικῆς θέσης, ἀρχοντιᾶς και πλούτου. Ἦταν ροῦχο κυρίως ἀστῶν χριστιανῶν και μουσουλμάνων.
- ἀντί*, τό: Ἑργαλεῖο του ἀργαλειοῦ. Ἐνα κυλινδρικό ξύλο, με μήκος 1,10-1,20 μ. και διάμετρο 12-15 ἐκ. Πάνω στο «ἀντί» τυλιγόταν τὸ στημόνι για νὰ μπει στὸν ἀργαλεῖο για ὕφανση. Ἐνα δεύτερο «ἀντί» τύλιγε τὸ ὕφασμα μετὰ τὴν ὕφανση. Και τρίτο «ἀντί» βοηθοῦσε στὸν ἀργαλεῖο τὸ ὁμαλὸ ξετύλιγμα του νήματος του στημονιοῦ. Τὸ ἴδιο γίνεται και στοὺς σημερινοὺς ἀργαλειοὺς.
- ἀροπόζια*, τά: Τὸ μαλλί ἀπὸ τὸ πρῶτο κούρεμα τῶν ἀρνιῶν. Εἶναι πολὺ μαλακὸ και ἀφράτο, ἀλλὰ και πολὺ κοντὸ. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν και τὸ χρησιμοποιοῦν σὲ δευτέρα ποιότητος ὕφασματα (σαμαρσκοῦτια κ.ἄ.) ἢ σὲ πρόσμιξη με ἄλλα μαλλιὰ.
- αὐλαγᾶς*, ό: Τὸ συνεχόμενο συνήθως με τὴν αὐτὴ του σπιτιοῦ μικρὸ κομμάτι χωραφιοῦ, που καλὰ κοπρισμένο σπερνόταν για γρασίδι (κρι-

θάρι), γιὰ νὰ βοσκήσουν τὰ γεννημένα πρόβατα τὶς πρῶτες μέρες μετὰ τὴ γέννα.

Βαλαάδες, οἱ: Ἐξισλαμισμένοι γηγενεῖς Ἕλληνες χριστιανοί, ποὺ ὁ ἐξισλαμισμὸς τοὺς ἔγινε κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Μέχρι ποὺ ἔφυγαν μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ στὰ 1924 μιλοῦσαν μονάχα ἑλληνικά, γιὰτὶ δὲν ἔμαθαν ποτὲ τουρκικά.

βαριά, ἡ: Μεγάλου καὶ βαρῦ σφυρί, ποὺ τὸ χειριζόταν ὁ βοηθὸς τοῦ μάστορα σιδερά. Τὴ σήκωνε μετὰ τὰ δύο τοῦ χέρια καὶ χτυποῦσε τὸ πυρακτωμένο ἀντικείμενο στὸ ἀμόνι ἐναλλάξ μετὰ τὸ μάστορά του, ποὺ μετὰ τὸ ἀριστερὸ τοῦ χέρι χειριζόταν τὴ μασιὰ μετὰ τὸ κατασκευάσμα καὶ μετὰ τὸ ἄλλο, τὸ δεξι, τὸ κανονικὸ σφυρί του.

βιδούρα, ἡ: Πλατὺ ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, ἀνοιχτὸ καὶ χαμηλό, μικρότερο ἀπὸ τὴν καρδάρα. Χρησίμεινε στὸ ἄρμεγμα τῶν ζωντανῶν.

βουτσέλι, τὸ ἢ *βουτσέλα*, ἡ: Μικρὸ σχετικῶς ξύλινο δοχεῖο, στρογγυλὸ, ἀπὸ δοῦγες, γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ. Εἶχε διάφορα σχήματα καὶ ἔφερε πολλὰ κεντήματα πάνω στὶς δοῦγες μετὰ μπρούτζινα καρφιά.

γάστρα, ἡ: Ἡμισφαιρικὸ, μετὰ διάμετρο 70-80 ἐκ., τσίγκινο σκεῦος, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καὶ σήμερα, γιὰ νὰ ψένουν στὴ φωτιά τοῦ «μαγειρείου» πίτες καὶ ἄρνια καὶ κατσίκια. Στὴν κορυφὴ εἶχε ἓνα χεροῦλι καὶ πάνω του ἔβαζαν ἓνα τσέρκι βαρελιοῦ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὴ χόβολη στὸ ψήσιμο.

γιορτάνι, τό: Σειρὰ ἀπὸ φλουριά ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια περασμένα σὲ χρυσοῦ ἀλυσίδα (καδένα). Τὸ περνοῦσαν στὸν λαιμὸ ἢ τὸ κάρφωναν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο στὸ φέσι ἢ στὸ φακίολι τῆς γυναίκας ἢ τοῦ κοριτσιοῦ ἢ τῆς νύφης.

γιοῦμι, τό: Συνήθως μεγάλο φορητὸ χάλκινο κασσιτερωμένο δοχεῖο, φαρδὺ κάτω καὶ στενὸ στὸν λαιμὸ, ὅπου καὶ τὸ χεροῦλι. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα στὰ χωριά γιὰ τὴ μεταφορὰ νεροῦ.

γρόσι, τό: Τὸ ἓνα ἑκατοστὸ τῆς χρυσοῦς τουρκικῆς λίρας. Ἐνα γρόσι εἶχε σαράντα παράδες. Τὸ μικρότερο μεταλλικὸ κέρμα ἦταν τὸ μετελίκι, ποὺ εἶχε δέκα παράδες.

δικέλι, τὸ ἢ *δικέλα*, ἡ: Σκαπτικὸ ἐργαλεῖο τοῦ χεριοῦ. Μακρὸν στειλιάρη καὶ δύο σιδερένια σκέλη μπροστὰ γιὰ τὸ σκάψιμο. Μετὰ αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ ἀμπέλια.

δίμτο, τό: Μάλλινο χωρικὸ ὕφασμα τοῦ ἀργαλειοῦ, ὕφασμένο πυκνὰ μετὰ τέσσερα μιτάρια. Ἦταν τὸ βασικὸ ὕφασμα γιὰ τὰ ρούχα τῶν χωρικῶν, πολὺ στερεὸ, σὲ ἄσπρο ἢ μαῦρο ἢ λουλακίσιο χρῶμα.

διχούλι, τὸ ἢ **διχούλα**, ἦ: Ξύλινο μακρὸ γεωργικὸ ἐργαλεῖο, ποὺ κατέληγε σὲ δυὸ σκέλη (τσατάλια) ξύλινα ἢ σιδερένια, σὰν μεγάλο πηρούνι. Μὲ αὐτὸ γυρίζουν καὶ ἀνακατώνουν τὸ κομμένο τριφύλλι ἢ χορτάρι γιὰ νὰ ξεραθεῖ στὸν ἥλιο. Καὶ μὲ αὐτὸ πάλι φορτώνουν στὰ κάρτα τὸ χορτάρι ἢ τὸ τριφύλλι καὶ τὰ δεμάτια τοῦ θερισμένου σταριοῦ.

δόκανο, τό: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σιδεροπαγίδες γιὰ τὰ ἄγρια θηρία, ἡ λέξη σημαίνει καὶ ἓνα εἶδος ποδοπέδης, ποὺ δένουν τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια τῶν μεγάλων ζώων, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν νὰ τρέξουν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ὁ νοικοκύρης τὰ βάζει νὰ βοσκῆσουν.

δρυμόνι, τό: Μεγάλο κόσκινο γιὰ κοσκίνισμα τῶν δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων. Οἱ τρύπες του ἔχουν μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ προϊόν ποὺ πρόκειται νὰ κοσκινισθεῖ.

ζαπτιές, ὁ: Τοῦρκος χωροφύλακας. Λεγόταν καὶ τζανταρμάς.

ζιγκιά, τά: οἱ ἀναβολεῖς.

κακάβι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο σπιτικὸ σκεῦος στὸ μέγεθος καὶ στὸ σχῆμα περίπου τοῦ τέντζερη. Χερούλι κινητὸ διαμετρικὸ. Σὲ μεγέθη διάφορα, ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση.

καρβάνι, τό: Ὁργανωμένη ομάδα ἀπὸ πολλὰ ζῶα φόρτου, βασικὰ μουλάρια, γιὰ τὶς μαζικὲς μεταφορὲς ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων.

καρδάρα, ἦ: Ξύλινο ἀπὸ δοῦγκες δοχεῖο, πλατὶ καὶ χαμηλό, παρόμοιο μὲ τὴ βιδούρα, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο. Εἶναι σκεῦος τυροκομείου.

καρούλια, τά: Ξύλινες ἢ καὶ σιδερένιες μικρὲς τροχαλίες τοῦ ἀργαλεῖοῦ, συνήθως μὲ δυὸ τροχοὺς, ὅπου περνοῦν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ μιτάρια.

κατασάρκο, τό: Ἔτσι ἔλεγαν κάποτε τὴ σημερινὴ ξενικὴ φανέλα. Τὸ ἴδιο ὄνομα εἶχε καὶ τὸ ὕφασμα, τοῦ ἀργαλεῖοῦ κ' αὐτὸ, ποὺ ἔραβαν τὰ κατασάρκα. Ἦταν ὕφασμα μονόκλωνο, μὲ στημόνι βμβακερὸ καὶ ὑφάδι ἀπὸ πολὺ ψιλογενεσμένο καὶ ἀπαλὸ (ροῦντο) μαλλί, γιὰ ν' ἀποροφᾷ τὸν ἰδρώτα.

καφτάνι, τό: Παρόμοιο ρούχο σὰν τὸ ἀντερί, ἀλλὰ πολὺ κοντότερο καὶ πολυτελέστερο, ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸν πλοῦτο ἐκείνου ποὺ τὸ φοροῦσε ἢ τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ ποὺ εἶχε.

κιουστέκια, τά: Τὰ μαστορεμένα ἐκεῖνα σχοινιά, ποὺ ἔδεναν τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου, τὸ δεξιὸ ἐμπρὸς μὲ τὸ δεξιὸ πίσω καὶ τὸ ἴδιο ἄριστερά, γιὰ νὰ μάθει τὸ ἄλογο «καρβάνι» (πλαγιότροχασμὸ), ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὰ περήφανα ἄτια καὶ τοὺς λεβέντες καβαλάρηδες.

κλαδαριές, οἱ: Φουντωτὲς κλάρες, κυρίως ἀπὸ θαμνώδεις ὄρυς, γιὰ νὰ σκεπάζουν τὰ τσαρδάκια καὶ νὰ στρώνουν κάτω γιὰ νὰ καθίσουν οἱ ἀγά-

δες και νά πάρουν τὸν «καϊβέ» τους ἢ τὰ «σερμπέτια» τους.

κλειδοπίνακο, τὸ ἢ *ξυλοπίνακο*, τό: Ἡ λέξι τὸ ὁμολογεῖ. Ξύλινο πιάτο σχεδὸν σὲ ἡμισφαίριο σχῆμα, μὲ καπάκι ἄλλο ἡμισφαίριο, ποῦ ἐσφιγγε σφιχτὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, σχηματίζοντας σχεδὸν μιὰ σφαῖρα. Τὸ μαστόρευαν κυρίως ἀπὸ πλατάνι, κόβοντας τὰ σφαιρικά ἐξογκώματα τοῦ κορμοῦ του. Μέσα σ' αὐτὸ φύλαγαν τὸ προσφάγι τους οἱ ταξιδιώτες, οἱ κυρατζῆδες καὶ οἱ τσοπαναραῖοι.

κοπάνα, ἢ: Ἐνα εἶδος σκάφης ἀπὸ σανίδια ἢ ἀπὸ σκαμμένο κορμὸ δένδρου, χωρὶς καρφώματα κ.λ. Οἱ νοικοκυρὲς τῆ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὴν πλύση, τὴν μπουγάδα.

κόπανος, ὁ: Ξύλινο ἐργαλεῖο, πενήντα μὲ ἐξήντα πόντους μᾶκρος, βαρὺ, πλατυσμένο ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη καὶ μὲ λαβὴ στὴν ἄλλη. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ ρούχα πλένοντάς τα στὴ βρύση ἢ στὸ ποτάμι. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ κορίτσια καὶ τὸ πανί, ποῦ ἐπὶ ἡμέρες προσπαθοῦσαν νὰ τὸ λευκάνουν ὅσο μπορούσαν περισσότερο, γιὰ τὶς φουστανέλες τῶν δικῶν τους ἢ καὶ γιὰ τὰ προικιά τους.

κορδέλια, τά: Τὰ παπούτσια. Κυρίως τὰ ψηλά, τὰ στιβάλια.

κοσιά, ἢ: Μεγάλο δρεπάνι, ποῦ προσαρμύζεται σὲ μεγάλο στειλιάρι. Τὸ χειρίζονταν μὲ τὰ δυὸ χέρια καὶ ἔκοβαν τὸ τριφύλλι καὶ τὸ χόρτο. Μὲ αὐτὸ τὸ δρεπάνι παρασταίνουν τὸν Χάρο.

κουντουράς, ὁ: Ἰδιωματικὴ προσωνμία τοῦ παπουτση.

κουσιώρα, ἢ: Μεγάλο κοφίνι ἀπὸ καλάμια καὶ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ ἰτιὲς (κλαίουσες), γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλῶν ἢ καὶ ἄλλων πραγμάτων.

κουτσός, ὁ: Σπαστὸς σὲ δυὸ γωνίες σιδερένιος ἄξονας, μὲ διάμετρο τρία ἑκατοστὰ περίπου. Τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸν χρησιμοποιοῦν στὰ ὑδροπρίνα, ποῦ ἔκαμναν μόνοι τους οἱ πριονάδες, γιὰ νὰ μετατρέψουν τὴν περιστροφικὴ κίνηση τῆς φτερωτῆς σὲ εὐθύγραμμη.

κόφα, ἢ: Αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ ἔχουν δυὸ διαφορετικὰ ἀντικείμενα. Πρῶτα πρῶτα ἔλεγαν «κόφα» καὶ τὴν «τσότρα», ἐκεῖνο τὸ ξύλινο δοχεῖο ποῦ πίνανε κρασί στοὺς γάμους καὶ τὰ πανηγύρια. Οἱ «μπαρτίμου» τὸ πρόσφεραν στοὺς συμπεθέρους, ὅταν ἦθελαν νὰ ἀναγγεῖλουν ὅτι εἶναι κοντὰ ἢ πομπὴ τοῦ γαμπροῦ, ποῦ ἔρχεται νὰ πάρει τὴ νύφη. Κόφα ἔλεγαν ἐπίσης τὸ μεγάλο κοφίνι γιὰ τὰ σταφύλια.

κουρατζής, ὁ: Ὁ ἀγωγιάτης, ὁ ἰδιοκτῆτης κτηνῶν φόρτου, ποῦ τὰ ἐργαζόταν μόνος του καὶ μετεῖχε στὰ караβάνια. Τὸν ἔλεγαν καὶ «καρβανάρο».

κωλόκουρα, τά: Πρὶν ἀπὸ τὸν κοῦρο, μόλις φθάνει ἢ ἀνοιξή, ἐλαφρόνων τὰ πρόβατα ἀπὸ τὶς τοῦφες τῶν μαλλιῶν τους, ποῦ κρέμονται στὴν

κοιλιά και στά καπούλια. Είναι μαλλιά δεύτερης ποιότητας, για δεύτερης ποιότητας υφάσματα.

λεγγέρι, τό: Χάλκινο κασιτερωμένο πιάτο σε διάφορα μεγέθη. Δεν ήταν απαραίτητο να είναι μονάχα για ένα άτομο.

λελέκι, τό ή *λέλεκας*, ό: Έδω δέν πρόκειται για τόν πελαργό. Έδω πρόκειται για ένα είδος δρεπανιοῦ, με πολύ μακρὸ λαιμὸ καὶ χερουλί. Τὸ προτιμοῦσαν οἱ θεριστάδες τῆς Θεσσαλίας.

λιάρα, ή: Είναι τὸ ιδιόρρυθμο γκρίζο χρῶμα ποὺ ἔχουν μερικά γίδια—δλα τῆς Πίνδου. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τραγόμαλλο γίνονταν καὶ γίνονται οἱ καλύτερες κάπες.

λισγάρι, τό: Σκαπτικὸ ἐργαλεῖο. Μοιάζει στὸ φτυάρι, ἀλλὰ εἶναι πολὺ στερεότερο ἀπὸ ἐκεῖνο. Μὲ αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ μαλακὰ χῶματα, στοὺς κήπους καὶ ὅπου ὁ χῶρος δὲν «ἐπαίρνε» ἄλετρι. Τὸ ἔχωναν στὸ χῶμα με τὴν πίεση τοῦ ποδιοῦ.

μαντζούνι, τό: Τὸ γιατρικὸ, τὸ φάρμακο, τὸ θεραπευτικὸ ἰδιοσκεύασμα. *μασιά*, ή: Ἡ τσιμπίδα για τὸ τζάκι, ή πυράγρα.

μαστίχα, ή: Έδω πρόκειται για ένα είδος ζαχαρωτοῦ με ζάχαρη, νιζεστέ καὶ λίγη μαστίχα, χιώτικη, για νὰ τοῦ δίνει ἐλαστικότητα. Τοῦ ἔδιναν πολτώδη μορφή καὶ οἱ Γκέγκηδες τὴν τοποθετοῦσαν πάνω σ' ένα μακρὸ ξύλο, σὰν φουρνόξυλο. Ἀπὸ ἐκεῖ μαδοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, με τὰ χέρια τους οἱ Γκέγκηδες ένα μακρὸ σὰν κορδόνι ζαχαρωτὸ σε μέγεθος ἀνάλογο με τὸ κέρμα, ποὺ θὰ ἔδιδε ὁ κάθε μικρὸς ἀγοραστής.

μεντέρι, τό: Σανιδένιος φαρδὺς πάγκος, χωρὶς ἀκουμπιστάρι στὴν πλάτη, στρωμένος πάντοτε με ὄμορφο κίλιμι. Στὸν τοίχο, στὴν πλάτη ἔβαζαν ὄμορφη ὑφαντὴ μπαντανία, με ὄραφα κεντήματα. Συνήθως ἔμπαιναν δύο μεντέρια, τὸ ένα ἀπὸ τὴ μιά καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά (κόχη) τοῦ τζακιοῦ.

μετελίκι, τό: Τὸ εὐτελέστερο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ νομίσματα. Ἀντιστοιχοῦσε με δέκα παράδες, δηλαδὴ τὸ ένα τέταρτο τοῦ γροσιοῦ.

μιτάρι, τό: Ἐξάρτημα τοῦ χωρικοῦ ἀργαλειοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ γερὲς βέργες, σε ἀπόσταση εἴκοσι ἑκατοστῶν ή μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους με θηλιές ἀπὸ χοντρὸ εἰδικὸ σπάγγο. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς θηλιές περνοῦν τὸ στημόνι για νὰ παρασύρεται καὶ ἀνεβαιοκατεβαίνει με τὰ μιτάρια.

μπακράτσι, τό: Παρόμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κακάβι, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως.

μπίκα, ή: Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ μαῦρα τσίγκινα σφαιροειδὴ κουδούνια, με ἦχο βαρὺ καὶ δυνατὸ. Τὸ κρεμοῦσαν στὰ διαλεγμένα ἐκεῖνα τρα-

γιά, τὰ γκεσέμια, κατὰ τὴν ἑαρινὴ καὶ τὴ φθινοπωρινὴ μετακίνηση τῶν κοπαδιῶν ἀπὸ τοὺς κάμπους στὰ βουνά. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν κρεμοῦν καὶ στίς ἀγελάδες.

μπιλιτζίκι, τό: Τὸ βραχιόλι.

μπρισίμι, τό: Κλωστή ἀπὸ πολὺ στριμμένο μετάξι.

μπροστάρι, τό: Τὸ μπροστινὸ ὄρθιο σανίδι τοῦ σκελετοῦ (ξυλίκι) τοῦ σαμαριοῦ. Μαζὶ μὲ τὰ «κουτσάκια» τοῦ πίσω μέρους χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζονται τὰ «παῖδια» τοῦ σαμαριοῦ.

νταμάρι, τό: Ἡ ράτσα, τὸ εἶδος, ἢ φυλὴ.

ντόγκα, ἦ: Βελέντζα χωρὶς φλόκο.

ντουμπλόνι, τό: Μὲ μικρὸ ἀριθμὸν καραιῶν χρυσό, μεγάλο στὸ μέγεθος, νόμισμα. Ἦταν στὸ μέγεθος τοῦ πεντόλιρου ἢ καὶ μεγαλύτερο. Κυρίως ἦταν αὐστριακὸ.

ξυλόχτενο, τό: Βαρὺ ξύλινο (ὀξιᾶς) ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Σ' αὐτὸ προσαρμοζόταν τὸ «χτένι» γιὰ νὰ χτυπιέται καὶ νὰ σφίγγει τὸ ὑφάδι στὸ στημόνι.

ὀτλάκι, τό: Τουρκικὴ λέξη. Τὸ δικαίωμα βοσκῆς σὲ ἓνα λιβάδι γιὰ λίγες μέρες. Ἐφαρμοζόταν καὶ στὰ κοπάδια τῶν Βλάχων, ὅταν τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ φθινόπωρο περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄλλων χωριῶν.

παράς, ὄ: Τὸ ἓνα τεσσαρακοστὸ τοῦ γροσίου. Ἐκατὸ γρόσια μιὰ χρυσὴ λίρα.

πατήστρες, οἱ: Ἐργαλεῖα τοῦ ἀργαλειοῦ. Δυὸ ἢ τέσσερις σὲ κάθε ἀργαλεῖο ἦταν ἀπαραίτητα δεμένες μὲ τὰ μιτάρια καὶ τὰ καρούλια. Οἱ πατήστρες ἦσαν τὰ πλανισμένα μικρὰ σανίδια ποὺ βρίσκονταν κάτω στὰ πόδια τῆς ὑφάντρας. Σὲ κάθε ἓνα ρίξιμο τῆς σαίτας ἢ ὑφάντρα πατοῦσε μὲ τὸ πόδι τῆς τὴ μιὰ πατήστρα, ἔτσι ποὺ τὸ μιτάρι μὲ τὸ στημόνι νὰ ἐνσωματώσει τὸ ὑφάδι τῆς σαίτας.

πιβάνια, τά: Ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὰ κιουστέκια ποὺ προαναφέραμε.

πούλιες, οἱ: Ἐδῶ ἀφοροῦν ὥραϊα σχεδιάσματα ποὺ ἐπλεκαν οἱ γυναῖκες—οἱ Βλάχες κυρίως—στὶς μάλλινες γυναικεῖες κάλτσες. Οἱ πούλιες αὐτὲς παρίσταναν κόκκινα πουλάκια σὲ ἄσπρο φόντο ἢ ἀντίθετα καὶ τὰ ἐπλεκαν ἔτσι ὥστε νὰ πέσουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀστράγαλου.

πουλτούρι, τό: Ἡ ἐθνικὴ ἐνδυμασία τῶν Γκέγκηδων τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Ντίμπρας, ἀπὸ διμιτο κρουστὸ καὶ λεπτοῦφασμένο. Τὸ σακάκι, σὰν τὰ σημερινὰ μπουφάν περίπου, καὶ παρόμοιο σαλβάρι, παράξενης ὁμῶς γιὰ ἐμᾶς κοπῆς. Εἶχε χρῶμα βαθὺ καρυδι μὲ βαριά κεντήματα ἀπὸ μπρισίμι τοῦ ἴδιου χρώματος.

ραβάνι, τό: Ὁ πλαγιотροχασμός.

ροκόπουλο, τό: Κυρτό, μεγάλο καὶ βαρὺ κλαδευτήρι.

σάισμα, τὸ ἢ *σάσμα*, ἡ: Χονδρὸ καὶ βαρὺ ὕφαντὸ στρωσίδι ἀπὸ τραγόμελλο. Πολὺ ζεστὸ γιὰ τὸν χειμῶνα.

σακοράφα, ἡ: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Μεγάλῃ βελόνα μὲ φαρδὺ μάτι γιὰ νὰ ράβουν τὰ σακιά καὶ ἄλλα χοντρά πράγματα.

σαμαρσκούτι, τό: Ἡ λέξις τὸ δηλώνει. Ὑφασμα ἀπὸ ἀρνοπόκια ἢ ἀπὸ ἄλλα σκάρτα μαλλιά πὺ ντύνουν οἱ σαμαράδες τῆ μέσα ἐπιφάνεια τοῦ σαμαριοῦ, αὐτὴ πὺ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου.

σάρικα, ἡ: Ἀνδρική ἢ γυναικεία. Τὸ βαρύτερο ἀπὸ ὄλα τὰ ρούχα. Εἶχε τὴ θέσις τοῦ σημερινοῦ παλτοῦ. Ἦταν ἀπὸ χονδρὸ δίμιτο μὲ μικρὸ φλόκο ἀπὸ μέσα γιὰ ζέσιση. Ἄσπρη γιὰ τοὺς ἄνδρες μὲ ἄσπρα σιρίτια καὶ μαύρη γιὰ τὶς γυναῖκες μὲ κόκκινα σιρίτια.

σιγκούνι, τό, ἢ *σιγκούνα*, ἡ: Μάλλινο ἀπὸ λεπτὸ τρίκλωνο δίμιτο φόρεμα χωρὶς μανίκια. Τὸ φοροῦσαν καὶ οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες σὲ διαφορετικὸ κόψιμο, πάνω ἀπὸ τὴν πουκαμίσα οἱ ἄνδρες καὶ πάνω ἀπὸ τὸ φουστάνι οἱ γυναῖκες. Οἱ ἄνδρες τὸ φοροῦσαν ἄσπρο, χωρὶς νὰ ἀποκλειόταν τὸ μαῦρο σὲ ἐκείνους πὺ δούλευαν σὲ μουρτάρικες δουλειές, μὲ ὁμοιόχρωμα σιρίτια. Οἱ γυναῖκες τὸ φοροῦσαν μαῦρο μὲ πολλὰ σιρίτια καὶ μπρισιμμένα κεντήματα.

σινί, τό: Μεγάλο ταψὶ μὲ χαμηλὸ γύρω χεῖλος.

σοφράς, ὁ: Τὸ χαμηλὸ τραπέζι τῶν χωρικῶν, ὅπου τρῶγουν σταυροπόδι, ὄχι μὲ καθίσματα.

σπαχής, ὁ: Ὁ φεουδάρχης, ὁ τιμαριοῦχος. Ὁ σουλτάνος τοῦ παραχωροῦσε τσιφλίκι γιὰ ἐκμετάλλευση, μὲ τὴν ὑποχρέωση ὅπως στὴν ἐπιστράτευση παρουσιασθεῖ μὲ ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ στρατιωτῶν, πεζῶν ἢ καβαλάρηδων, ἀνάλογο μὲ τὴν ἀπόδοσις τοῦ τσιφλικίου πὺ τοῦ παρεχώρησε.

ταλαγάνι, τό: Ἐνα εἶδος μαύρης κάπας ὑπαίθρου, γιὰ τὸ κρύο καὶ τὴ βροχή, χωρὶς νὰ εἶναι κάπα τραγομαλλίσια. Ραβόταν ἀπὸ μαῦρο χονδρὸ, εἰδικὰ ὕφασμένο, ὕφασμα ἀπὸ μαλλὶ προβάτου (χωρὶς καθόλου τραγόμελλο). Εἶχε κουκούλα καὶ ἦταν ἀδιάβροχο.

τάλαρος, ὁ: Ψηλὸς καὶ στενὸς κάδος ἀπὸ δούγες ὀξιάς ἢ δρυὸς ἢ ρόμπολου. Πλατὺς κάτω καὶ στενὸς ἐπάνω. Ἐκεῖ μέσα χτυποῦσαν τὸ γάλα γιὰ νὰ βγάλουν τὸ βούτυρο καὶ νὰ μείνει ἡ ντάλα (τὸ ξινόγαλο).

ταμπακάς, ὁ: Ὁ βυρσοδέψης.

τέντα, ἡ: Μεγάλῃ μάλλινη καὶ χρωματιστὴ μὲ ζωηρὰ τετράγωνα σχέδια χρωματιστὰ βελέντζα, χωρὶς φλόκο, χοντρή καὶ ἀδιάβροχη. Μὲ μιά ἢ καὶ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔστηναν τὴ σκινη τὸς οἱ Βλάχοι στὴ

διαδρομή πού ἔκαμναν τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, ὅταν μετακινούνταν στὰ βουνά καὶ στὰ χαιμαδιά.

τερλίκια, τά: Γυναικεῖες παντόφλες γιὰ μέσα στὸ σπίτι ἀπὸ τσόχα ἢ ἄλλο χοντρὸ λουσατὸ ὕφασμα, μὲ χίλια δυὸ κεντῖδια. Τὰ φοροῦσαν κυρίως οἱ χανούμισσες.

τζανταρμάς, ὁ: Ὁ χωροφύλακας τῆς καριέρας. Λεγόταν καὶ ζαπτιές.

τυλιγάδι, τό: Ὑφαντικὸ ἐργαλεῖο. Ἐνα ξύλο σὰν τὴ ρόκα τοῦ γνεσίματος. Μ' αὐτὸ τύλιγαν τὸ νῆμα σὲ κοῦκλες γιὰ νὰ τὸ πᾶνε γιὰ βάψιμο.

τριχούλι, τὸ ἢ *τριχούλα*, ἡ: Παρόμοιο μὲ τὸ διχούλι, ἀλλὰ μὲ τρία τσατάλια, γιὰ τὰ δεμάτια, γιὰ τὸ τριφύλλι καὶ γιὰ τὸ χορτάρι. Μπορεῖ νὰ εἶναι ξύλινο ἢ καὶ σιδερένιο.

τσαμπάσης, ὁ: Ὁ μεσίτης ἀγοραπωλησίας κυρίως μεγάλων ζώων. Γραφικὸς τύπος στὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ σήμερα ἀκόμα.

τσαντήρι, τό: Σκηνή, κυρίως ἀπὸ караβόπανο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο χονδρὸ ἀδιάβροχο ὕφασμα. Κλασικὸ τσαντήρι εἶναι αὐτὸ τῶν τσιγγάνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινούμενοι Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι στὶς ἀνοιξιάτικες καὶ τὶς φθινοπωρινὲς μετακινήσεις τοὺς ἔστηναν τσαντήρι στὸν δρόμο κάθε βράδυ.

τσαρδάκι, τό: Σκιάδα ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων.

τσάφκα, ἡ: Τὸ τάσι, τὸ κύπελλο, χαλκωματένιο καὶ κασσιτερωμένο. Δεμένο μὲ μακριὰ ἀλυσίδα βρισκόταν σὲ ὄλες τὶς βρύσες πού βρισκόνταν πάνω στοὺς μεγάλους δρόμους γιὰ νὰ δροσίζεται ὁ διαβάτης.

τσικέτο, τό: Ἐνα εἶδος γιλέκου γιὰ τὶς γυναῖκες, συνήθως τὶς νεαρές. Ἀπὸ τσόχα ἢ ἀπὸ χονδρὴ φέλπα (βελουδο) σὲ σκούρους χρωματισμούς. Τὸ κόψιμό του ἦταν ἔτσι πού νὰ προβάλλει κατάλληλα καὶ τὸ στήθος. Ἦταν ἀνοικτὸ ἐμπρὸς καὶ κούμπωνε μονάχα κατὰ τὴ μέση μὲ 3-4 κουμπιά ἀσημένια (σὰν μικρὰ αὐγά πουλιῶν) μὲ θηλιὲς μπρισιμένιες μὲ φοῦντες στὴν ἄκρη. Ἦταν βαριὰ κεντημένο μὲ μπρισιμένιες καὶ χρυσῆς κλωστές.

τσακίρι, τὸ ἢ *τσικρίκα*, ἡ: Ἐργαλεῖο γνεσίματος μαλλιών, κυρίως γιὰ τὸ ὑφάδι. Γέμιζε ἐπίσης μὲ νῆμα τὶς σαῖτες τοῦ ἀργαλειοῦ.

τσοκάνι, τό: Κουδούνη μαῦρο τσίγκινο, σὲ σχῆμα μπίκας, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Εἶχε ιδιόρρυθμο κουδούνισμα σὲ πολλοὺς τόνους καὶ τὸ κρεμοῦσαν στὸν λαιμὸ μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων γιὰ νὰ μὴ τὰ χάνουν στὴ βοσκὴ οἱ ἰδιοκτῆτες τοὺς.

τσότρα, ἡ: Ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, μικρὸ καὶ φορητὸ, κυρίως γιὰ κρασί. Ἦταν παρόμοιας χρήσης μὲ τὴν κόφα.

τσοράπια, τά: Οἱ κάλτσες.

φασκιά, ἡ: Λωρίδα ἐπεξεργασμένου δέρματος, χοιρινοῦ ἢ βοδινοῦ, 15-

20 ἑκατοστῶν πλάτους καὶ μήκους ὄσο τὸ μήκος τοῦ ζώου, διπλωμένους περιελκτικὰ ἀνὰ 30-40 ἑκατοστά. Δὲν εἶχε τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν σημερινῶν σολοδερμάτων, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη κατάλληλη γιὰ τὰ «τσαρούχια» (γυρνοτσάρουχα) τῶν τότε χωρικῶν. Πράγματα ποῦ δὲν ὑφίστανται σήμερα.

φεγγίτης, ὄ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος πρωτόγονου σιδερένιου φανοστάτη γιὰ δαδί. Στηριζόταν σὲ τρία πόδια καὶ πάνω κατέληγε σὲ μιὰ στεφάνη, ὅπου τοποθετοῦσαν τὰ ἀναμμένα δαδιὰ γιὰ νὰ φωτίζουσιν— νὰ «κάνει φέξη»— στὸν χῶρο τοῦ δωματίου.

φέλπα, ἦ: Τὸ βελουῶδο.

φέξη, ἦ: Ὁ φωτισμός. Ἐδῶ ἀναφέρεται γιὰ τὸ εἰδικὸ καὶ κατάλληλο δαδί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν φεγγίτη γιὰ φωτισμό. Τὸ ἔλεγον «δαδί γιὰ φέξη», γιατί τὰ ἄλλα ποῦ ἦσαν γιὰ προσάνναμμα ἦσαν κατώτερης ποιότητος.

φ'κέντρα, ἦ: Τὸ βούκεντρον, ἢ βουκέντρα.

χαβάνι, τό: Εἶδος ξύλινου γουδιοῦ γιὰ τὴ μαγειρικὴ.

χολέβια, τά: Τὰ περιπόδια. Οἱ κάλτσες τῶν τσολιάδων, ποῦ φοριοῦνται ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ μηροῦ μέχρι τὸν ἀστράγαλο. Ἦσαν ἀπὸ πολὺ λεπτὸ δίμιτο δίκλωνο, ποῦ οἱ Βλάχες τὸ ὕφαιναν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ οἱ ραφτάδες τὸ ἔραβαν μὲ μεγάλη μαστοριά. Κουμπώνονταν ἐπάνω σὲ τιράντες—σὰν τὶς σημερινὲς ζαρτιέρες τῶν γυναικῶν—ἀπὸ τὴ μέση καὶ συγκρατοῦνταν μὲ στάφα. Ἡ στάφα πάλι ἦταν ἓνα στενὸ πετσάκι ποῦ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ πέλμα καὶ κουμπωνόταν στὸ χολέβι μὲ δυὸ κουμπιὰ στὸν ἀστράγαλο, τὸ ἓνα ἀπὸ μέσα καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο τυλιγόταν μιὰ μαῦρη καλτσοδέτα μὲ μιὰ φούντα στὸ πίσω μέρος.

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

(Γρεβενού)

«Echos d'Orient» Revue Trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie Orientales, t. XXXV, année 1936, Paris, σ. 303-306.	Heinrich Gelzer Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 31, 33, 48-125.	Ἀνθίμου Ἀλεξούδη Σύντομος ιστορική περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κλπ., Κέρκυρα 1858, σ. 98, 103, 107.	Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 686-688.	Βασ. Γ. Ἀτέση, Μητροπολίτου πρ. Λίμνου Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσης ἀπὸ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον», Ἀθήναι 1975, σ. 35 καὶ 36.	Τοῦ παραπλεύρως ἰδίου Ἐπίσκοποι καὶ Ἐπισκοπαι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1800 μέχρι σήμερον, Ἀθήναι 1982, σ. 978 καὶ 979.	Ἀθ. Γρ. Γερομιχαλοῦ Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Καθίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, Ἀθήναι 1980, σ. 131-143.	Θεόδ. Κ. Π. Σαράντης
1422 Νεόφυτος				Ἐπίσκοποι			
				ΙΑ' αἰὼν Ἰωάννης Καυόχειρος			1071-1100 Ἰωάννης Καυόχειρος *1186 Κωνσταντῖνος 1398 Νεόφυτος 1422 Χρυσόστομος 1481 Νεόφυτος
1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος				Μητροπολίτες			
1615-1624 Σέργιος 1623 Ἀνθίμος 1624 Ἰωάσαφ			1623-1624 Ἀνθίμος	1624 Ἀνθίμος Α'			1528 Δωρόθεος Α' 1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος 1592 Καλλίστρατος 1615-1623 Σέργιος Α' 1623-1624 Ἀνθίμος Α' 1624 Ἰωάσαφ 1628-1630 Δανιήλ 1630-1633 Γαβριήλ Α' 1652 Βησσαρίων 1668 Γρηγόριος Α' 1670 Κύριλλος Α' 1676 Παγκράτιος 1676-1684 Θεοφάνης Α' 1691-1719 Θεοφάνης Β' 1720-1728 Χρῦσανθος 1730-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος 1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1759-1767 Γρηγόριος Β' 1778 Γεννάδιος Α' 1781-1791 Γαβριήλ Β' 1792 Νεόφυτος 1792-1806 Γαβριήλ Γ' 1807 (:) Γρηγόριος Γ' 1803-1820 Βαρθολομαῖος 1820-1822 Γαβριήλ Δ'
1630 Γαβριήλ 1652 Βησσαρίων			1628-1630 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ	1623 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ Α'			
1676 Θεοφάνης	1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρῦσανθος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1691-1719 Θεοφάνης 1720 Χρῦσανθος 1737- Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος			
1766 Γρηγόριος	1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1767 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος 1781-1791 Γαβριήλ	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος Α'	1781-1806 Γαβριήλ Β'		
			1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ		1791-1810 Βαρθολομαῖος		
			1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος	1821 Ἀντώνιος			
			1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης		1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος	1849-1864 Ἀγάπιος	1827-31 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-64 Ἀγάπιος
			1900 Δωρόθεος 1910 Ἀγαθάγγελος 1911 Αἰμιλιανὸς Α'		1864-1873 Γεννάδιος 1873-88 Κύριλλος 1888-96 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος 1901-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος 1889-1894 Κλήμης 1897-01 Δωρόθεος 1902-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-74 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1888-1896 Κλήμης 1896-01 Δωρόθεος Β' 1901-10 Ἀγαθάγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Β' 1911-24 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-33 Νικόλαος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1952-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος Β'
			1911-1924 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερβάσιος 1943-1950 Θεόκλητος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος				* Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν <i>Vitelius Laurent</i> , Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V/2, Paris 1965, No 1509, p. 338.

SUMMARY

Theodore K. P. Sarantis, Grevena (a contribution to its history).

Information about this mountainous region of Southwestern Macedonia, which today constitutes, almost in its entirety, the province and prefecture of Grevena and which is located far away from the main land-communication lines, is limited and confused for a period covering many centuries.

In ancient times it constituted part of Tympheia, one of the big provinces of Upper Macedonia, which contributed a unit or «taxis» of «pezeteri», the so-called «Tympheia taxis», to the army of Philippe and Alexander the Great.

In the Middle Ages and during the years of Byzantium it became part successively of Illyria, of the Illyric «Thema» and finally of the Macedonian «Thema».

Later, during the Turkish Occupation, it constituted a «Kazas» and was part of the «Pashalik» of Ioannina. In 1839, at the great reorganization of the provinces of the Ottoman Empire, the «Kazas» of Grevena became part of the «Shantzak» of Serbia, which belonged then to the «Vilaet» of Bitoli (Monastiri).

After its liberation in 1912, it were set up to a «Hypodioikisi» (undergovernorship) of the Kozani prefecture and together with a number of villages from the Larissa prefecture (Deskati etc.) it made up the Grevena province.

The villages of this prefecture are poor and «form small towns» in a wooded region, according to Strabo. They suffered numerous disasters and underwent drastic changes in the passage of time. It has been reported that during the Turkish occupation there were initially more than 125 villages, but during the 19th century their number was reduced to less than 100. Today the Grevena prefecture comprises 111 villages, mostly of small size, and has a population of 36.000 people (1981 census).

Until the beginning of the 18th century the entire population of the province were Christians. At that time began in the province a relentless and forced conversion of the Greek population to Islam so that by the beginning of the 19th century, when this disaster ended, 15 villages had been

completely converted and an equal number partially infected by the religion of Muhammad. Finally 15 to 20% of the population was converted to Islam without, however, ever abandoning the Greek language.

These Greek Christians, who became Muslims under these conditions, were for unknown reasons called «Valaades» and, until 1924, when they left Greece during the exchange of population, maintained a perfect and total use of the Greek language, without ever using or learning a word of Turkish.

We have no information about the exact date of the construction of the city of Grevena. None of the ancient settlements, that the excavations and historians have unearthed in the area, is located at the exact site of the present-day Grevena.

Historical evidence indicates that Grevena existed during the 10th century even as the See of a Bishop («Episkopos»). This means that it was a city older than Siatista, Kozani, and other cities of Western Macedonia.

The presence of old ruins at the site of the presentday quarter of «Metropolis» (Varossi) indicates that the city must have existed long before the 10th century when it was already the See of a Bishop.

During the Turkish Occupation, its population suffered many catastrophes and underwent many fluctuations. It has been reported that before 1800 it comprised 2000 Christian families. Today (1981 census) it has 7113 inhabitants.

It is also difficult to identify the origin of the city's name, which appears in many variations as Greveno, Grevena, Graivena, Grevaina, and Grivaina. The Greek vocabulary and etymology offer no help in solving this problem. The name appears to be barbaric and was most probably imposed by the barbarians who raided these provinces repeatedly during the Middle and Byzantine Ages.

The Episcopacy («Episcopi») of Grevena is one of the oldest of Western Macedonia. A variety of historical evidence indicates that it existed during the 10th century. Written documents mentioning its existence date back to the 11th century.

At the beginning of the 17th century the Episcopacy of Grevena became a «Metropolis». It had always constituted part of the 1st Justinian Archiepiscopate of Achrides and All of Bulgaria until 1767 when this Archiepiscopate ceased being «autocephalous» and the Metropolis of Grevena came directly under the Patriarch of Constantinople.

In 1912, when the Grevena province was liberated from the Turks, the Metropolis of Grevena was annexed to the Autocephalous Archiepisco-

pate of Athens and All of Greece, as it happened to all the Metropolises of the New Territories.

Information on the names of Bishops and Metropolitans of the See of Grevena is scarce and fragmented. From the beginning of the 19th century onwards, however, we possess complete information about the prelates of the Metropolis of Grevena.

The Western part of the prefecture of Grevena, which includes the most mountainous terrain, comprises exclusively villages of vlach-speaking population, which in the 19th century was estimated by the Metropolis of Grevena to constitute one third of the entire population. We have attempted therefore to investigate and throw light into the case of one Episcopate that preoccupies historical research, that of «The Episcopate of Vreanitis or Episcopate of the Vlachs» which was consistently and continuously mentioned in the «Taktika» of the Constantinople Patriarchate until the 18th century.

Unfortunately we have not succeeded in collecting enough material on this interesting topic. It is unknown when this Episcopate was founded, where its See was located, and who its prelates were. What we know only is that it existed until the 18th century.